

הגלילה

גיליון מספר 48 | אדר תשפ"א | מרץ 2021

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מה בגיליון דבר העורכת, אסתי ינקלביץ

בהמשך לסקירה כולל הגיליון מאמרים המפנים זרקור לסוגיות שימור במחוז: בסובב כינרת - חידוש 'הבית הלבן' שערכה מאיה אשכנזי-קלוסקי; בית התרבות הראשון של אשדות יעקב איחוד שתועד על ידי האדרי' בצלאל רינות. בגליל התחתון המזרחי בחרנו להציג את סיפורו של חאן אל תוג'אה, אתר שנזל בין הכיסאות, אתר עתיקות או מבנה לשימור? מאמר שחיברה עדנה עמוס-דלאל, ארכאולוגית במחוז צפון של רשות העתיקות. בגליל העליון - ראש פינה - לקראת ציון 140 שנה למושב, הבאנו את סיפורו של בית הכנסת בראש פינה, שתעדה האדריכלית גלי גלעדי. אורי בירן מציג את תולדותיו של סביל המים בוואדי ראש פינה. על בית בוסל שזכה לעדנה מחודשת, כתב העיתונאי אלי אשכנזי. חותם את הגיליון מאמר שכתבה נועה קידר-תדמור במסגרת קורס השימור לתואר שני באוניברסיטת חיפה, 'תיעוד בסקרים מוקדמים והשפעתו על חפירות מודרניות בבית הכנסת העתיק אום אל קאטיר'. הסקירות המוצגות מדגישות את חשיבותם של תיקי תיעוד הנערכים כיום כצעד מקדים לקראת עבודות השימור. במקרה הזה נוצר חיבור בין התיעוד המוקדם שבוצע באתר ארכאולוגי והשפעתו על החפירות המודרניות. סוגיה שעולה לא אחת במסגרת הכנת תיקי תיעוד באתרים המשלבים בין העבר הרחוק לבנייה המאוחרת.

עם סגירת הגיליון התבשרנו על פטירתו של שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרים. מרכינים ראש. יהי זכרו ברוך.

החודשים חולפים, הקורונה עדיין איתנו וכולנו מייחלים ליום שאחרי. הגליל המזרחי ממתיק לפתיחה המחודשת של האתרים, למבקרים ולסוירים. התקופה השונה הזאת והקצב השונה שלה מזמנים לכולנו כמעין פסק זמן. בחלק מהאתרים 'השקט' איפשר עבודות תחזוקה, פעולות שימור, ומיזמים חדשים יצאו לדרך. לאחרונה התבשרנו שבבית העם של נהלל, שתוכנן בידי ריכרד קאופמן, החלו בעבודות שיקום ושימור לקראת חזרתו לשמש כבית תרבות. מאמר על בית העם כתבה טל מילנר-הוברמן, התפרסם באתרים המגזין 6 - (2016).

בגיליון הפעם - הסקירה של אורי בן ציוני מנהל מחוז צפון (החלק הראשון הוצג בגיליון 47 - הגולן, גליל עליון והגליל מערבי), והפעם מוקדשת הסקירה להיבטי השימור של חופי הכינרת, בקעת הירדן הצפונית, גליל תחתון מזרחי וגבעות אלונים-שפרעם. אורי בן ציוני ומנהל מגזר המיעוטים, סאמר אל הייב, סוקרים את הנעשה בתחום בכפרים ובערים הערביות. הסקירה האזורית מציגה במבט לאחור מיזמים חדשים בתחום השימור, עבודות שהסתיימו וגם מאבקים שלא צלחו. אחת המסקנות החשובות שעולה מהסקירה המקיפה היא העדרן או חולשתן של ועדות השימור ברשויות (הקמת ועדות שימור מחויבות על פי התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה). זאת הזדמנות טובה להעלות את המודעות לנושא ולפנות לנאמני השימור במחוז צפון לסייע ולקדם את הנושא ברשויות בהם הם מתגוררים. המעוניינים לפעול לקידום הנושא מוזמנים לפנות לאורי בן ציוני או אלי.

מחוז צפון נפרד מיזמי פלדמן ז"ל

ארבעה חודשים חלפו מאז מותו של יוסי פלדמן (י"ז בחשוון תשפ"א, 4 בנובמבר 2020) המייסד והמנכ"ל במשך 26 שנה (1984-2010) של המועצה לשימור אתרים, 'הרואה למרחוק'. דברים מרגשים נכתבו ופורסמו במקומות רבים, כל אחד והזיכרון האישי שלו, כל אתר והקשר של יוסי לשימור שלו, בהצלה מהרס ובמאבקים, אצלינו בצפון המאבק למניעת הרס תחנת משטרת נהלל ועוד רבים אחרים. יוסי הוביל גיוס משאבים, פעולות הצלה בשטח, הגברת המודעות לנושא השימור ועוד. כל אלה לא היו מתאפשרים ללא החזון, המרץ, העקשנות והאמונה של יוסי. מחוז צפון רווי באתרים שכאלה מהמושבות בצפון דרך הערים צפת, טבריה ונצרת, מוסדות חינוך, מבנים בקיבוצים, במושבים, הצלה של תחנות משטרה, תחנות רכבת, פיתוח מיזמים, פתיחת אתרים כמו חצר כנרת, מוזיאון הרעות ועוד רבים.

מדברי ההספד של עמרי שלמון מנכ"ל המועצה לשימור אתרים בהלווייתו של יוסי:

"הנושא רחש אז מתחת לפני האדמה. רבים מתוכנו לא היו אז מודעים לעוצמתה של מורשת, סיפורי חלוצים וראשונים, ליצירה הנפלאה שנוצרה כאן בארץ ישראל. וכאילו מתוך המובן מאליו הזה, ידע יוסי, בחושי המופלאים, לזהות ערך, לזהות יצירה גדולה שעם בוקר יש להציפה לציבור הרחב ולגורמי הממשלה."

התמונה משמאל הנציחה רגע של נחת, אחד האתרים במחוז שהייתה לי הזכות ללוות את פעולות השימור שלו, כפר הנוער החקלאי כדורי. עבודת שימור בכדורי החלה בהצלחת המשק החקלאי שעמד בסכנת הרס בשל מצבו הפיזי הירוד בשנת 1996, ושיאה שימור הבניין המרכזי, שימור שהתאפשר הודות לתרומתה של משפחת כדורי, הנהלת כפר הנוער דאז, עמותת הבוגרים והתכנון של המועצה לשימור אתרים.

טקס חנוכת המבנה ההיסטורי בכדורי
במעמד נשיא המדינה דאז מר שמעון פרס -
הסרת הלשט מעל שלט שימור הבניין המרכזי ב- 22.9.2009

מימין לשמאל:

מוטי דותן, ראש המועצה האזורית הגליל התחתון,
יוסי פלדמן, הנשיא שמעון פרס, הלל הילמן, מנהל כפר הנוער,
רחל רבין-יעקב (אחיה, יצחק רבין היה בוגר מחזור ד'),
יונה גור, מנהלת בית הספר, יגאל לוין, נציג משפחת כדורי בארץ.
צילום: חאלד משרגה

היבטי שימור באזור הכנרת, הגליל התחתון והעמקים, אורי בן ציוני- מנהל מחוז צפון במועצה לשימור חופי הכנרת

בית המחסנים, תחנת הרכבת ההיסטורית בצמח

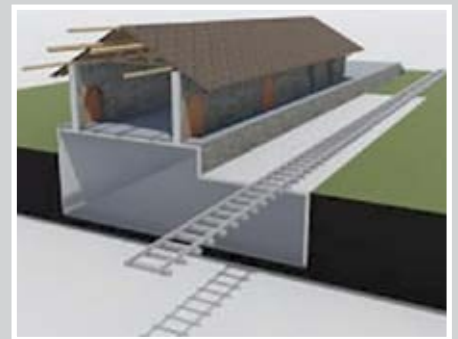

הדמיית המתחם: המבנה החדש בעל הגגות השטוחים נמצא בין מגדל המים ההיסטורי שבחלק הימני לבין בית המחסנים המשוחזר משמאל (מאחורי בית המחסנים המשוחזר נראה מבנה התחנה הראשי ששומר 'וכמן אדריכלים' ו'מעשה שימור')

אחד המיזמים החשובים ששוקמו בשנים האחרונות באזור היה שימור ושחזור מבנים בתחנת הרכבת ההיסטורית של צמח. מכללת כנרת, המועצה לשימור וגופים נוספים חברו יחד להקמת מרחב אקדמי בתוך המתחם ההיסטורי. לצד פעולות השימור וההחייאה נבנו מעונות סטודנטים שתחמו את המתחם מדרומו. במהלך שנת 2019 נערכו חשיבה ודיון להמשך העבודות במתחם, זאת לאחר שמכללת כנרת הצהירה על צרכי פיתוח למתחם ההיסטורי. המכללה, כמו גם המועצה לשימור, ראו בכך הזדמנות לשחזור מבנה המחסנים ההיסטורי שנהרס.

להוסיף לו קומה נוספת בכדי להתאים יותר לצרכי המכללה- ואולם המועצה לשימור, כמו גם המתכננים, סברו כי אין טעם בכלל בשחזור אם זה אינו נאמן למקור).

2. הבינוי החדש שהוצע היה בולט מידי בעיני ועדת התכנון של המועצה לשימור בצורה הפוגעת ו'מגמדת' את מבני התחנה ההיסטוריים ועל כך נסובה המחלוקת העיקרית. בעקבות זאת הוסכם על ידי המכללה, המתכננים והמועצה לשימור כי בתכנון המפורט יהיה ניסיון להצניע את נוכחות הבינוי החדש באמצעות 'פרישה' שלו במרחב על חשבון גובהו כך שיבלוט פחות.

חלופה סכמטית של בנייה תת-קרקעית לבינוי החדש תחת בית המחסנים שישוחזר 'וכמן אדריכלים' ו'מעשה שימור'

צילום היסטורי של תחנת צמח מתוך תיק התיעוד, ממזרח למערב בחזית משמאל נראה צריף העץ ההיסטורי לנוסעים ששוחזר על ידי המועצה לשימור לפני מספר שנים, אחריו מבנה התחנה הראשי (בעל שתי קומות) ששומר. מאחוריו מבנה בית המחסנים שלא השתמר ושאותו הכוונה לשמר במיזם העתידי ברקע - מגדל המים

המתכננים, אדרי' עמוס וכמן 'וכמן אדריכלים' ואדרי' השימור טל פרידמן 'מעשה שימור', התבקשו לתכנן את הבינוי הנדרש לצרכי המכללה ובתוך פרק זמן קצר ניתן היה לראות, כי שיחזור בית המחסנים ההיסטורי בלבד אינו מספק את צרכיה העתידיים של המכללה במתחם ושיש לתכנן בינוי חדש שישולב במתחם ההיסטורי. ישיבות עבודה, בהשתתפות הנהלת המכללה והמועצה לשימור וכן דיון בוועדת התכנון של המועצה לשימור בראשות האדרי' גובי קרטס, חשפו מחלוקות בעיקר לגבי השתלבותו של המבנה החדש בבינוי בתוך המתחם ההיסטורי.

אציין כי בדיונים הראשונים המתכננים הציעו חלופות שונות למבנה החדש במטרה לצמצם את נוכחותו של הבינוי החדש כגון החלופה (שנפסלה לבסוף) של בנייה תת קרקעית של חלק מהחללים תחת בית המחסנים שישוחזר.

חלופה אחרת שנפסלה הייתה לבנות מבנה חדש במקביל לשחזור המבנה ההיסטורי כך שיהיה חיבור בין החדש למשוחזר - אם כי מבנה רוכב' או 'כמבנה המשכך'.

לצד אלה נוסחו שני עקרונות שמהווים בסיס לתכנון מפורט בעתיד, באם המיזם יקרום עור וגידים:

1. בית המחסנים ישוחזר על פי תיק התיעוד ללא שינוי בנפחו (חלק מהדיונים סבבו סביב האפשרויות להגדיל את המבנה בעת השחזור או

שימור והחייאת 'בית חסן מסרי'

במהלך 2019 שומר על ידי יזמים פרטיים מבנה מגורים היסטורי בשכונת מיימוניה שבטבריה (בסמטת ציפורי). תיק התיעוד לקראת התכנון בוצע בידי ד"ר אסתי ינקלביץ. אבירים בוטבול ומיכאל מיכאל היו אדרי' השימור במיזם, שלמה ווגמן- מהנדס המבנה. המועצה לשימור סייעה ליזמים בהגשת חוות דעת הנדסית (בוצע על ידי האנג' דוד שוורץ) שהוגשה לעיריית טבריה בכדי לקדם קבלת היתר. המבנה היה במצב רעוע מאוד טרם תחילת העבודות לאחר שנות הזנחה רבות ועד לאחרונה הוגדר על ידי העירייה, עקב מצבו, כמבנה להריסה.

בית חסן מסרי, חזית דרום מזרחית (לפני עבודת השימור, מתוך תיק התיעוד)

הדמיה חזית דרום מזרחית (מבקשת ההיתר)

על פי התיעוד מדובר במבנה משנת 1928 בשכונת מיימוניה, שאדמותיה היו מחולקות לבעלות יהודית בצפון ובדרום השכונה לצד בעלות ערבית במזרח ובמערב השכונה. הבית היה בבעלות ערבית.

מתחם ימק"א, תכנית פיתוח

ראשיתו של מתחם ימק"א בבית הבולט שנבנה בין השנים 1931-1933 לצד הכביש שחיבר בין טבריה לצפת (כיום כביש 90). המבנה הראשון הוקם ביוזמתו של ד"ר ארציבלד ס. הארט (Harte), ששימש יו"ר ימק"א בארץ ישראל. ימק"א, איגוד צעירי הנוצרים (Young Men's Christian Association - YMCA) הוא ארגון שמטרתו לאחד בין צעירים נוצרים ברחבי העולם, ולהציע להם פעילויות שונות. ראשית פועלו של הארגון היה בירושלים בשנת 1878, בהעדר מקום קבע הפסיק הארגון לפעול עד להקמת בית ימק"א, שנוסד ביוזמתו של המזכיר הכללי של הארגון בארץ ישראל ד"ר הארט. מבנה הקבע הוקם בירושלים והוא תוכנן על ידי ארתור לואיס הרמון. כשפרש הארט לגמלאות בשנת 1933 עבר להתגורר בבית הבולט לחוף הכינרת, ושמו 'פניאל'. תיק התיעוד שהוכן למתחם לא הצליח לאתר מי היה אדריכל שתכנן את המבנה בטבריה.

הדמיה חזית צפונית - מערבית, מתוך הבקשה להיתר

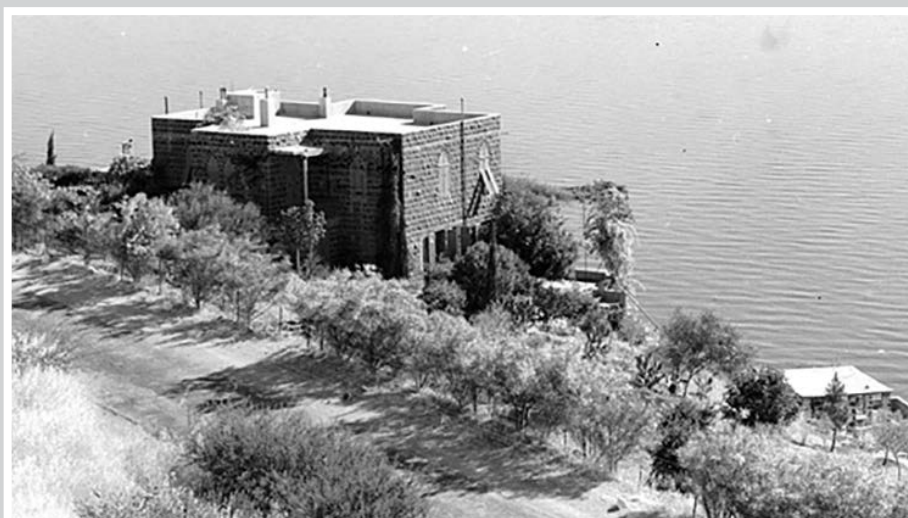
אחד החידושים בתיק התיעוד הוא העלאת דמותו של המתכנן - יצחק חוט, שתכנן בשכונה זו מספר מבנים. המידע היחיד עליו הוא שהיה מהנדס העיר עד 1927. המבנה עצמו נבנה כמקובל בשונים הראשונות לבתים הטבריינים שמחוץ לחומות- בנייה מאבן בזלת בסיתות מוקפד (טבזי), בשילוב אבני גיר כמרכיב דקורטיבי (שהובאו מאזור לוביה או נצרת), 'שיניים בפינות הבית' עם כוחלה (מילוי) בולט בין האבנים, קמרונות וקשתות, שילוב אלמנטים אדריכליים כגון מעקה דקורטיבי, קשת מסוגנת, מרפסות מסוגנות, האחת מהן משולשת, ואלמנטים קישוטיים.

הבית בשלבי שיקום ושימור אחרונים

תוספת הבנייה בחזית הדר'-מז' תוכננה על ידי המהנדס/אדריכל יעקב (גיק) אדרי - דמות נשכחת נוספת ללא מידע אודותיה. על בעלי המבנה המקוריים - חסן מסרי וצאצאיו לא נמצא תיעוד רב מעבר לעובדה שמשפחה זו מזוהה עם מהגרים ממצרים שהגיעו במהלך המאה ה-20. כן ידוע כי צאצאי

המשפחה מתגוררים בנצרת מאז נטישת האוכלוסייה הערבית של טבריה במהלך מלחמת העצמאות וכיבוש העיר על ידי כוחות ההגנה. בשלב זה מיועד הבית המשוקם לשמש כחדרי אירוח.

ביתו של ד"ר הארט במתחם ימק"א 1940

ספריית הקונגרס <https://dl.loc.gov/loc.pnp/matpc.12624>

בית הארט
צילום מתיק התיעוד- אדר' שעה רוט

מראה המתחם בתמונה משנת 1963, לאחר חנוכת הקאפלה.
המבנה מימין- בית הארט, המבנה משמאל - הקאפלה מתוך תיק התיעוד.
מקור: ארכיון ימק"א

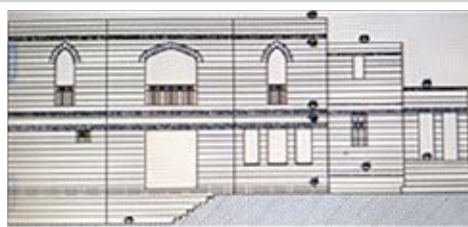
המקום, השיב אורי אילן, יו"ר הוועדה: "אנחנו מוסד תכנון. אנחנו לא נכנסים לשיקולים כלכליים... זה לא נימוק להחלטה לאשר 5000 מ"ר על רצועת החוף של הכינרת הקטנה, הנדירה והמיוחדת... אין עוד מקום כזה מסביב הכנרת. לשם 5000 מ"ר בנייה... אתה רוצה פי 5 בטון מהבנייה הקיימת כיום... זה לא פרופורציונלי. זה השיקול היחיד שמנחה אותנו. לא אם ימק"א יכול למכור או לא..."

עד כה, הן בגרסה הזמינה ברשת והן בתשרית המוצע אין בהוראות התוכנית כל אזכור או התייחסות לכך שמדובר במתחם היסטורי עם מרכיבים לשימור. זאת, למרות שהמתחם סומן לשימור בתוכנית המתאר של טבריה משנת 2014, והוא מופיע גם בסקר השימור העירוני שבוצע עבור עיריית טבריה על ידי האדר' אבנר אמיר. מבחינת המוצע לשימור מדובר היה בתכנון פיתוח בלתי מאוזן בצורה חריגה. התכנון ביקש

ד"ר הארט נפטר בשנת 1946 ומאז שנות ה-50 הפך המתחם למתחם אכסניה. לקראת סוף שנות ה-50 קידמה ימק"א תכנית פיתוח למתחם ע"י האדריכלים ג'ון אוג האמריקאי והאחים הירושלמים דן ורפאל בן דור (דן בן דור היה המתכנן של השכונה הערבית בטבריה, ג'וב אל באן). כתוצאה מכך נבנו בשנות ה-60 הקאפלה לזכר הארט, שם נטמנו עצמותיו - מבנה מחופה אבן גיר שנמצא ליד בית הבזלת, בריכת המים המאגדת מי נביעה והבית הלבן.

במהלך 2019 נדונה בוועדה המחוזית צפון תכנית מפורטת (207-0663039), לפיתוח מתחם ימק"א שעל חוף הכנרת מצפון לטבריה (עורך התוכנית: אדר' נסים נחלה).

במתחם זה פרצה שריפה לפני כ-4 שנים ומאז נסגר המקום, שהכיל עד אז שירותי חוף ולינה (14 חדרים). תכנית זאת, מטעם ארגון ימק"א, נועדה להחיות את המתחם מחדש. בתוכנית הוצע להגדיל את המבנים הקיימים (מבנה הבזלת ההיסטורי כונה בתוכנית 'המבנה הישן' והוצע להכפיל את נפחו) ולהוסיף מבנה חדש ובכך להגיע ל-90 חדרי לינה.

בית הארט ההיסטורי:
החזית המקורית מימין (מתיק התיעוד) לעומת החזית המוצעת לאחר תכנון הגדלת המבנה (מנספח הבינוי) - שינוי של חזית המבנה ההיסטורי לכיוון הכינרת

מבנה נוסף במתחם ימק"א שנבנה בשנות השישים הוא 'הבית הלבן':

לשנות לחלוטין את אופי המתחם על ידי תוספות ענק של זכויות וגבהי בנייה. ממתחם חופי צנוע אך עשיר במורשת, נביעות וצמחייה עם אופי מיוחד, היה הופך המתחם לקונגלומרט תיירות ותשתיות ענק הנלוות לכך.

ועדת התכנון המקומית בטבריה לא השכיחה להתנגד לתוכנית אולם הוועדה המחוזית צפון פסלה אותה. מפרוטוקול הדיון בוועדה המחוזית, מדצמבר 2019, ניתן להתרשם מהפליאה שהביעו יו"ר הוועדה, מתכנן המחוז וחברי הוועדה, מהתעלמות התוכנית מהנחיות תמ"א 13, שעוסקות בחופי הכינרת, מההתעלמות משביל סובב כינרת ומהרצון להכניס בינוי כה מאסיבי לרצועה צרה ויפהפיה זאת:

"פה אתם רוצים לבנות 5000 מ"ר? אנחנו מדברים על חלקה מאוד מאוד צרה וקצרה עם בינוי קיים. באמת אתם חושבים שאפשר לבנות את מה שאתם מציעים?... מדובר על אתר יפהפה שיש לו את האופי שלו וההתייחסות פרטנית בתמ"א 13. מקום מאוד צר וקטן ובעל חשיבות. אני לא מצליח להבין איך לקחתם את הדבר הזה והגעתם למה שהגעתם בתוכנית. מבחינת היקפים זה נראה כל כך חסר פרופורציה... משהו פה לא מאוזן בכלל... העמסתם על המגרש כל כך הרבה זכויות. אני רוצה להבין איך הגעתם לדבר הזה בכלל! איפה האיוון הנכון פה?"

כשנציג ימק"א ניסה להסביר כי ללא פיתוח תיירות מאסיבי לא תהיה הצדקה לחידוש

'הבית הלבן'

צילום חזית מזרחית

תכנון החזית מנספח הבינוי לתוכנית-הרס מוחלט של 'הבית הלבן'

הבינוי החדש המוצע (תוכנית וחזית מזרחית לכינרת) לצד התוספות למבנים ההיסטוריים מתוך נספח הבינוי לתוכנית

התרומה המשמעותית של הבאת תוכנית זו לדיון היה הכנת תיק התיעוד, שנלווה למסמכי התוכנית. התיעוד נעשה על ידי אדר' שעה רוט. שחלק ממצאיו הוצגו למעלה.

המתחם לאחר השריפה, הקאפלה ובית הארט, 2016

חצר כנרת- שיחזור האגף המשקי

מיוזם גדול זה כלל שיחזור של האגף המשקי ושילוב שירותים וממ"מ (מרחב מוגן מוסדי). האגף המשקי נבנה כמבואה לאתר המבקרים. מקורות המימון למיזם, פרט למועצה לשימור, היו אגף מורשת מהמשרד הממשלתי 'ירושלים ומורשת', משרד התרבות והספורט וקרן יק"א.

באתר המבקרים בחצר כנרת, אחד מאתרי המועצה לשימור, הסתיים במהלך 2019 שיחזור של מבני האגף המשקי של החווה על ידי צוותי השימור של המועצה לשימור בניהול ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור.

פנים האגף המשקי

מבט מתוך החצר על האגף המשקי

מבט מחוץ לחצר על האגף המשקי

בקעת הירדן הצפונית - היבטי שימור 2019

שימור גשר רכבת העמק על הירדן בגשר הישנה

במהלך 2019 ביצעה המועצה לשימור תיק תיעוד, סקר הנדסי ותכנון הנדסי לשימור גשר הרכבת שבגשר הישנה. הביצוע הפיסי נעשה במהלך 2020. מדובר על גשר בעל חמש קשתות עשויות בזלת. לצידו נמצאים שרידי המושמרים של גשר רומי וכן גשר בריטי ששימש כגשר מעבר לרכבים. תיק התיעוד בוצע על ידי אדרי' גילה מרגולין מהמועצה לשימור. בגיליון הבא נציג בהרחבה את ממצאי תיק התיעוד לצד תהליך העבודה - כצפוי, מבצע הנדסי מורכב ומרשים.

תמונה היסטורית של הגשר מתוך תיק התיעוד

קיבוץ נווה אור עלה לקרקע במרץ 1949 על ידי גרעין הכשרה של יוצאי 'החלוץ' בעיראק ('הבבלים') ונקרא על שם אור כשדים. בניית בית התרבות החלה מייד עם תחילת ימי הקיבוץ ואולם מפאת מחסור כספי נבנה שלד המבנה בלבד. עד שהושלם המבנה, בשנת 1959, כבר עזב הגרעין הבבלי את נווה אור.

המבנה מהווה דוגמה ייחודית בישראל לניסיון הקמת קיבוץ בידי עולי עיראק ולבית תרבות קיבוצי ושונה, מאחר שתוכנן בהתאם להנחיותם וצרכיהם של קבוצת המייסדים מעיראק. מצבו ההנדסי של המבנה התדרדר מאוד ברבות השנים.

בשנים האחרונות תכננה המועצה לשימור, באמצעות אדרי' אילן קדר ואדרי' גילה דעדוש-פלר (תיעוד), אדרי' בצלאל רינות (תכנון) ואינג' דוד שוורץ (הנדסה), את שימור והחייאת המבנה. בסוף שנת 2019,

בסיוע אגף מורשת במשרד מורשת ומשרד התרבות, ביצעה המועצה לשימור שלב ראשון בביצוע השימור: עבודות הצלה ותמיכה על ידי בניית מערכת קונסטרוקציה פנימית בעלות של כ- 300 אלף ₪.

כיום, הקיבוץ והמוא"ז עמק המעיינות מנסים לאגום משאבים להמשך העבודות בכדי להשלים את מלאכת החייאתו של המבנה.

ביצוע "שלד" הקונסטרוקציה הפנימית

טרום העבודות

לאחר עבודות ההצלה

במהלך 2019 אושרה תכנית המתאר הכוללת החדשה לבית שאן ולראשונה סומנו בבית שאן מתחמים ואתרים לשימור. התוכנית היא האדריכלית ענת פיק ונספח השימור נכתב על ידי אדרי' נאור מימר. הנספח כלל גם התייחסות לארכיאולוגיה של

מפת מתחמי השימור של בית שאן
בנספח השימור של אדרי' נאור מימר

העיר וחלק זה חובר על ידי הארכיאולוג ד"ר צבי גל.

שוק הפירות והירקות נבנה בתקופת המנדט לאחר שהבריטים הרסו את מתחם החנויות שהיה צמוד למבנה הסראיה, במהלך המרד הערבי 1936-1939, את מתחם החנויות שהיה צמוד למבנה הסראיה. השוק התקיים בימי חמישי בכל שבוע ומכאן שמו הערבי. מדובר בשתי שורות מבנים מקבילות, אמנם מוזנחות כיום, אך בעלות פוטנציאל שימור והחייאה. במאסר 2019 התבקשה עיריית בית שאן לאפשר להרוס את המבנים במסגרת אימוני הנדסה של פיקוד העורף. בזכות ערנות מפקח רשות העתיקות הופנתה הבקשה למועצה לשימור, שהבהירה לעירייה שהמבנים, גם אם מוזנחים, סומנו לשימור בתוכנית הכוללת החדשה לעיר ומכאן שאסורים בהריסה.

גליל תחתון מזרחי - היבטי שימור 2019

הרס בבסיס ההיסטורי - מחנה גדעון

ב-30 במאי 2019 התפרסמה בישראל היום כתבה קצרה בשם: 'הצטרפנו לתרגיל הנדרי: כשלוחמי ההנדסה פוצצו בסיס'. כותרת המשנה: 'בשעה אפס אפס פוצצו הלוחמים את המבנים של בסיס גדעון - שנמחק מעל פני האדמה. "לא כל יום אתה מקבל משימה כזאת - להשמיד בסיס", סיפר הסמג"ד".

באתר

<https://www.israelhayom.co.il/article/661951>
ניתן לראות סרטון של הפיצוצים עצמם.

תמונת רחפן של זאב שטיין, מתנדב במועצה לשימור

צילום: אורי בן ציוני

דחפורי צה"ל בתוך מחנה גדעון - מאי 2019

הביטחון ולמוא"ז עמק המעינות, שהשטח הנטוש בבעלותה. אפשר לראות בכך תעודת עניות למשרד הביטחון, מאחר שסקר פנימי שלו סימן את המבנים לשימור ולמרות זאת נבחר הבסיס כאתר אימונים להריסת מבנים... עם זאת, לאחר פנייתנו סומנו המבנים ההיסטוריים לשימור בשטח על ידי משרד הביטחון וההרס הופסק. בניסיון לממש שימור והחייאה למתחם, חברה המועצה לשימור אל משה הומינר, מנהל עמותת 'כח צביקה' שמקדמת מיזמים חברתיים - חינוכיים באזור, ואל משה הר ציון. יחד ננסה לרקום חזון ותוכנית להחייאת המתחם ההיסטורי לייעודים חינוכיים - חברתיים ותיירותיים.

המועצה לשימור נזקקה לאתר הבסיס הנטוש בעקבות הכתבה ובעקבות פניות של אנשי הקיבוץ השכן, שדה נחום, שהמבנים ההיסטוריים יקרים לליבם. פניות וניסיונות נוספים להפסקת ההרס נעשו ע"י ארגון ותיקי גולני. כנציג המועצה לשימור ביצעתי סקר ראשוני במקום, עם סימון וצילום המבנים והמתחמים. בסקר זה התברר כי נהרסו שלושה מבנים היסטוריים באימוני צה"ל. פניות דחופות להפסקת ההרס הוצאו במהירות על ידי המועצה לשימור למשרד

מאתר המועצה המקומית כפר כמא

עבודות שימור והצלה בכפר כמא

פעולות הצלה נרחבות נעשו במהלך 2019 בכפר כמא:

בית שאמי משמש כיום כמרכז המורשת הצ'רקסית. הבית נבנה בשלהי המאה ה-19 עבור בעליו שהגיע מדמשק. בזכות הצלחת טחנת הקמח שלו, הראשונה באזור שעבדה עם מנוע, נבנתה קומת המבנה העליונה, ששימשה לאירוח הבאים לטחנה. המועצה לשימור סייעה רבות לשימורו ולהכשרת המבנה בעבר כמרכז מבקרים. במהלך 2019 נערכו עבודות שימור מאסיביות לשימור האגף הדרומי של הבית ע"י המועצה לשימור תוך שיתוף פעולה הדוק עם ראש המועצה המקומית זכריה נבסו ומהנדס המועצה המקומית חאלד לאפי, באמצעות גיוס משאבים על ידי שתי המועצות. בית שוגן, בית משפחת אמידים מפואר, היה במצב קשה מאוד וגם בו נעשו עבודות הצלה במהלך 2019 על ידי המועצה לשימור.

תכנית מתאר מקומית לשדמות דבורה

במהלך שנת 2019 אושרה תכנית המתאר המקומית 206-0328575 של שדמות דבורה. לראשונה, נעשה ליישוב נספח שימור וסומנו לשימור המבנים הציבוריים (בית העם, מזכירות, צרכייה, גן הילדים) ומבני המשק (מחלבה, מוסך המכוניות, מחסן, סילו, פרייה).

המחקר והכתיבה של נספח השימור נעשו על ידי ד"ר אסתי ינקלביץ.

מדובר על ישוב 'חומה ומגדל' שהוקם בשנת 1939 על אדמות שהיו בבעלות פיק"א. בשנת 1946 עבר הגרעין המיישב, גרעין 'עומר', לנקודת הקבע ממזרח לאתר הראשוני.

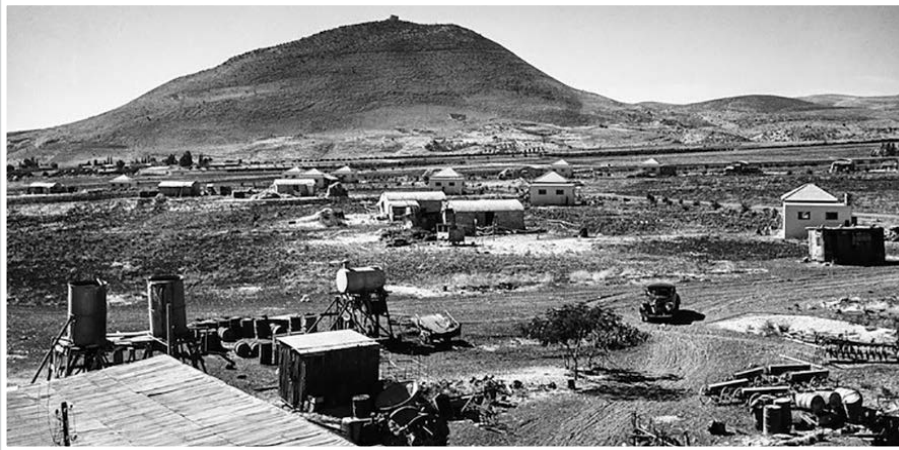
תיעוד מהתיעוד ניתן ללמוד, בין השאר, על הכפרים המוגרבים שהתיישבו בגליל התחתון במאה ה-19 ועל הכפר האלגיראי 'שערה' ששכן במקום עד ראשית המאה ה-20 ורכישת האדמות על ידי יק"א.

נראה כי אחד הפרקים החשובים והמיוחדים בתיעוד היה ההתמקדות באדריכל שתכנן את היישוב, ר' מאיר בן אורי. בן אורי, יליד ריגה (1908), למד אדריכלות בברלין. הוא נולד בשם מקסימיליאן וסבוצקי ושינה את שמו לבן אורי ע"ש האדריכל והאמן היהודי בצלאל בן אורי - בונה המשכן. בן אורי למד במקביל גם יהדות והדריך בתנועת נוער ציונית. הוא למד וניגן על מספר כלי נגינה.

כשסיים את לימודיו בשנת 1934 עלה לארץ ישראל והתיישב בחיפה. הוא החל לעסוק באדריכלות ובמקביל הפך לתלמיד ולמקורב מאוד לאמן הרמן שטרוק. שטרוק, שהיה אף הוא דתי שומר מצוות, ליווה את בן אורי והיה כמורה וכמחנך ביצירתו האמנותית והאדריכלית.

יצירתו האדריכלית של בן אורי כללה תכנון ישובים (דתיים ברובם כגון התכנית הראשונה לטירת צבי, שדה אליהו, כפר עציון ומשואות יצחק שבגוש עציון, עין צורים ומשואות יצחק שליד קרית מלאכי), מוסדות ציבור, מוסדות חינוך (כפר הנוער הדתי, ישיבת כפר הרוא"ה, עירוני ו' בחיפה, גני ילדים), בתי כנסת, ארונות קודש וכלי קודש.

בן אורי שיקם אתרים יהודים כמו בתי הכנסת העתיקים בפקיעין ובשפרעם, ברמת חן ובהיכל

הקמת המבנים הראשונים של מושב שדמות דבורה 1942

תכנונו של בן אורי לשדמות דבורה

שלמה. בן אורי הוביל את מפעל שיקום קברי הצדיקים בגליל כולל תכנית לקברו של חוני המעגל בחצור הגלילית.

בניגוד לשאר היישובים הדתיים שתכנן בן אורי - שדמות דבורה הוקם כמושב עובדים ולא כמשוייך לזרם הדתי. זה קרה בזכות היכרותו

מאיר בן אורי 1959 באדיבות יאיר בן אורי

של בן אורי עם מרדכי היימן, ממייסדי שדמות דבורה, מימי נעוריהם בגרמניה.

מושב דתי נוסף שתכנן בן אורי בגליל התחתון היה הזורעים. גישתו בתכנון מושבים אלו הייתה שונה מזו של קאופמן, המתכנן של המוסדות המיישבים ושל ההתיישבות העובדת.

במהלך 2019 עלתה תכנית שרונה על שולחן הוועדה המחוזית ואולם התוכנית לא קודמה לידי אישור ולבסוף נדחתה. בשל הדחייה לא הוכרזו אתרים שיועדו לפיה לשימור, אולם נעשה נספח שימור שמעשיר את הידע ומהווה בסיס להכרזת האתרים לשימור בעתיד, במסגרת ועדת השימור של מוא"ז הגליל התחתון לכשזו תקום. נספח השימור נכתב על ידי אדרי' ענת אסתרליס וד"ר דותן גורן. בנספח מפורטים סיפורי הקמתה של שרונה במחזוריות של הקמה ונטישה: בשנת 1913 הוקמה במקום חווה חקלאית של 'אחוזה' שיקגו' כחלק מ'מפעל האחוזה'. אחרי מלחמת העולם הראשונה הצטרפו לחווה אנשי קבוצת 'הרועה' (ראו הגלילה 42). בנובמבר 1938 הקים 'ארגון גורדוניה' את מושב העובדים, שרונה במסגרת יישובי 'חומה ומגדל'. החברים שיקמו את מבני האחוזה והקימו מעל המבנים מגדל תצפית.

לימים עבר המושב לנקודת הקבע שתכנן של ריכרד קאופמן. הנספח הצביע על מבני מתחם החצר הראשונה של מושב העובדים כעל מבנים לשימור: מבנה המזכירות, מבנה המחלבה ובית הקירור. כך גם לגבי מגדל השמירה מדרום ליישוב, שהוא למעשה שריד היחיד מניסיון ההתיישבות הראשון של שרונה.

שרונה - תכנית מתאר מקומית שנדחתה

בתי שרונה על רקע התבור, 1947

צילום: אברהם מלביסקי, ארכיון צילומי קק"ל, מתוך נספח השימור

הרס מבנים היסטוריים ביישובים הערביים בגליל התחתון המרכזי

השימור ביישובים הערבים של המועצה לשימור (סאמר אל הייב - מנהל מחוז המיעוטים ואורי בן ציוני מנהל מחוז צפון), ועדה מחוזית צפון (יועץ השימור לוועדה אמיר פרוינדליך) ורשות העתיקות (בהובלת אדרי' ערן מורדכוביץ). פורום זה משתף פעולה ומבצע סיורים משותפים ביישובים השונים.

למרות זאת, אנו עדיין עומדים לעתים חסרי אונים לנוכח הרס של מבנים היסטוריים המתרחש גם כיום בגלל תוכניות קודמות בתוקף וחוסר יכולת משפטית למניעת ההרס.

מאזור הגליל התחתון המרכזי, בהיותו עשיר ביישובים ובמורשת הבנייה הערבית, קובצו לכאן מספר דוגמאות להרס, מלחמתינו בהרס והמאבק שלנו להעלאת המודעות.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ניהלה במשך שנים מאבקים כנגד ההרס ומינתה מנהל מחוז מיוחד למגזר הערבי. במהלך 2019 נכנס לתפקיד זה סאמר אל הייב (שהחליף את אמיר מזאריב) ויזם סקר שימור שמתבצע כיום. סאמר חידש את הקשרים עם ראשי ומהנדסי רשויות המגזר הערבי ופועל נמרצות גם בתחום החינוך לשימור יחד עם מחלקת החינוך במועצה לשימור. הוועדה המחוזית צפון שמה דגש כיום על הטמעת השימור בתוכניות החדשות ביישובים הערביים במחוז צפון וגם מחוז צפון ברשות העתיקות הגביר את מודעתו לנושא, ובניגוד לעבר מנסה למנוע הרס רקמות היסטוריות באמצעות שיתוף פעולה הדוק עם המועצה לשימור.

בעקבות כך הוקם פורום משותף לנושא

מאמרים רבים עוסקים בתמורות ובשינויים שחלו במבנה היישובים הערביים. במאמרו על 'גורמים צנטריפוגליים וצנטריפטליים והשפעתם על עיצוב המבנה של היישוב הערבי' תיאר פרופ' ראסם חמאסי, גורמים להתכנסות ולציפוף כלפי פנים ביישובים ולתוך הגרעינים ההיסטוריים.

הבנייה בתוך הכפרים לוותה עד היום בהרס מרקמים היסטוריים מתוך חוסר מודעות או צפיפות שלא איפשרה שמירה נאותה על המרקמים והמבנים ההיסטוריים.

רק בשנים האחרונות ניכרת עליה גדולה בתכנון תוכניות מתאר חדשות ליישובים הערביים ואלה זוכים, לראשונה מאז קום המדינה, להכנת נספחי שימור ולהטמעתם בתוכניות החדשות.

מבנה מגורים היסטורי בטורעאן

צילום: סאמר אל הייב

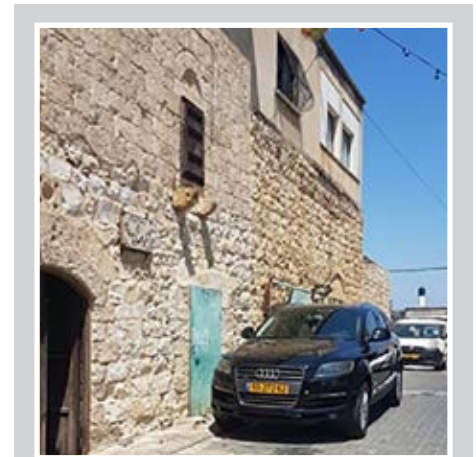
לסאמר אל הייב נודע על כוונת המועצה המקומית להרוס את המבנה לטובת הסדרת הכבישים הצרים שצמודים לו. גם הפעם, בגלל שקיימת תכנית מתאר כוללת חדשה בהכנה, יכול היה סאמר להסתמך על סימונו של המבנה בנספח השימור כמבנה לשימור. כך, מאבקו כנגד היוזמה היה מגובה במסמך סטטוטורי, שגם אם טרם אושר, הוא בעל משמעות.

גם כאן נפגש סאמר עם ראש

יצירתי לבעיה. כמו כן סוכם על שיתופי פעולה עתידיים בין המועצה המקומית והמועצה לשימור.

המועצה המקומית, מחמוד עדווי, ועם מהנדס המועצה המקומית, זיאד חדאד, לטובת הבהרה שהמבנה לא ייהרס ונדרש פתרון תחבורתי

מבנה מגורים היסטורי בסח'נין

צילום: סאמר אל הייב

שיתוף פעולה בין רשות העתיקות וסאמר מהמועצה לשימור מנע הריסת מבנה היסטורי, חלקו של בעלים פרטיים וחלקו של הוואקף.

לאחר יזום פגישה עימו, והבהרה כי המבנה מסומן לשימור בתוכנית סח'נין, הבטיח ראש העיר, מר ספואת אבו ריאי, לבדוק מתן קרקע חלופית או לחילופין לסייע במשאבים לחזוק המבנה ואולי תוספת בנייה ללא הרס המבנה ההיסטורי.

הרס בית מגורים היסטורי במשהד

במהלך 2019 אירע במשהד מקרה זה של מבנה היסטורי בו בעל המבנה ביקש להורסו ולבנות במקומו מבנה חדש. שוב אדרי' ערן מורדכוביץ מרשות העתיקות, סאמר ואני מהמועצה לשימור נפגשנו במקום עם בעל המבנה אך לא הצלחנו לשכנעו לשלב את הבנייה ההיסטורית בפיתוח שתכנן. לעומת המקרה ביפע - למשהד יש תכנית כוללת בבצוע כיום ונספח השימור שלה כבר נכתב. ואולם בגלל שהתוכנית רחוקה עדיין מאישור, וכן מכיוון שבמבנה עצמו נעשו שינויים במהלך השנים, שהסתירו את מרכיביו ההיסטוריים - לא היו עוגנים אמיתיים להתנגדות שתמנע את רצון הבעלים.

סומנו המבנים וכן לאור המצב העגום של ההרס של המרקם ההיסטורי שמסביב למבנים אלו, לא הייתה לנו יכולת משפטית למנוע את ההריסה.

יתרה מכך, תכופות אין לנו יכולת משפטית במאבקים על מבנים היסטוריים אך אנו מצליחים לגייס התנגדות ציבורית תודעתית, אולם כאן, כשהמבנים הם פרטיים, כשבעלי הנכסים כמו גם ההנהגה המקומית, אינם מבינים את החשיבות שבשימור מבחינה חברתית ואורבנית, וכשמבחינה כלכלית

הם חשים כי עלויות השימור כבדות, הצפיפות מעיקה ואין פוטנציאל תיירותי או מודעות לפוטנציאל כזה - כמעט ובלתי אפשרי להצליח במאבק על שימור המבנים, ואכן - מארג המבנים הנ"ל נהרס.

הרס מבני מגורים היסטוריים ביפיע

בתמונה זאת, של שניים מתוך שלושה מבני אבן היסטוריים, ניתן להבחין בהרס המרקם ההיסטורי שסביב הבתים, שהותיר אותם כ'איי של רקמה היסטורית בתוך בנייה חדשה יחסית. כך אבדה מורשת בנייה אדירה בכפרים ערבים רבים.

במהלך 2019 ביקשה המשפחה המקומית להרוס את מבנה היסטוריים ולבנות במקום מבנה מגורים חדש. אדריכל מחוז צפון ברשות העתיקות - ערן מורדכוביץ, סאמר אל הייב ואנוכי (אורי בן ציוני) מהמועצה לשימור, ניסינו להסביר לבעלים כמו- גם למהנדס המועצה המקומית כי ניתן לשלב את המבנים ההיסטוריים ולשמור על ערכיהם גם בתוך בנייה חדשה. אולם ללא תכנית מתאר ליפיע, וללא שנעשה שם מעולם סקר שימור בו

במהלך 2019 אושרה תכנית 212-0137604, תכנית מתאר כוללת, שלראשונה מכילה סקר ומדיניות שימור אדרי' דני קינדר ערך את התוכנית ויועץ השימור היה אדרי' גיורא סולר.

בנצרת עילית עבדו טובי המתכננים של שנות ה- 50 במאה ה- 20 והיא כוללת ומכאן - מקבץ מבנים ברוטליסטים (סגנון המתאפיין בבנייה בבטון חשוף ושימוש בצורות בסיסיות) ותכנון אורבני מרתק. סולר מייחס את איכויות המורשת הבנויה הגבוהות בנצרת עילית, משנות ה- 50 של המאה הקודמת, לשתי סיבות עיקריות:

1. ייעודה והיותה של נצרת עילית 'מיני עיר בירה' של ישראל עם תפקיד מנהלי משמעותי ומכאן- מבני שלטון.
2. בכוונה למשוך 'אוכלוסייה חזקה' לעיר החדשה, תוכננו בה מתחמי מגורים איכותיים כמו גם מבנים לשירות הקהילה.

בין האתרים שסומנו לשימור בתוכנית הכוללת: בית הכנסת המרכזי (אדרי' נחום זולוטוב), בית הראשונים, מגדל המים 'רסקו', בניין המשטרה, עמדת שמירה בריטית, שכונת הקסבה (אדרי' אברהם ונטורה), מרכז הקליטה (יסקי ואלכסנדרוני), מצודת הטגארט הבריטית, בית ההבראה ע"ש שפרינצק (רכטר- זרחי).

נוף הגליל- בית ההבראה שפרינצק- מלון גני נצרת

באפריל 2019 פרסם מיכאל יעקבסון באתר Xnet - ערוץ האדריכלות - כתבה על תכנית שאושרה להפיכתו של בית ההבראה האייקוני לטובת מתחם דיור ענק.

כותרת המאמר זעקה: 'הורסים יצירת מופת: בית ההבראה הנודע יוחרב לטובת שכונה בנצרת'. לפני פרסום הכתבה פנה אלי יעקבסון (מתוקף תפקידו כמנהל מחוז צפון של המועצה לשימור אתרים), לקבלת עמדת המועצה לשימור נחרדתי לגלות שהתוכנית אושרה בוועדה המחוזית צפון.

בית ההבראה, אייקון אדריכלי של יעקב רכטר ומשרד זרחי - רכטר, נחנך בשנת 1962 והיה המשוכלל והמפואר בבתי ההבראה שבישראל אז.

יעקבסון כתב כי 'הבטון והאבן, חומרי הגמר העיקריים בפרויקט, ייצגו את האדריכלות הברוטליסטית שדגלה באמת החומרית של הבניין, תוך חשיפתם של חומרי הבנייה לעין. בהתאם לגישה המודרניסטית, שהוביל זאב רכטר, עוצב אגף החדרים הראשי כגוף המרחף על קומת עמודים מפולשת, עם בריכות נוי

וצמחייה מקומית, לחיזוק הקשר בין הבניין לבין הנוף'.

התוכנית החדשה, בתכנון האדריכל קוץ, מחריבה רבים ממרכיבי המתחם ההיסטוריים ופוגעת אנושות בערכיו ובאופיו האדריכליים: אגף החדרים עם החצרות השקועות אמור להיחרס וכמוהו מתחם הבריכה והמלתחות. גם מרכיבי נוף כגון חורשה היסטורית, אמורים להיעקף.

יש לזכור שלמרות שמתחם בית ההבראה שייך מוניציפלית לעיריית נוף הגליל, הרי שמדובר במובלעת בתוך נצרת הצפופה, המשוועת לשטחי בנייה.

התוכנית לוותה במשך שנים על ידי מתכנן המחוז דאז, אלכס שפול, שלא דרש דרישות שימור כלשהן ותמך וקידם אותה. התוכנית הגיעה לשלבי האישור הסופיים במהלך 2019, אולם גם הוועדה המחוזית צפון בהרכבה הנוכחי, למרות המקצועיות והרגישות לנושאים אלה באופן כללי, לא הבחינה בכשלים הקודמים ואישרה את התוכנית באופן סופי. המחל הוא גם בכך שלצד תוכנית זאת התבצע אישור תוכנית המתאר הכוללת של נוף גליל (נצרת

מתאר ארכיון המדינה

עילית), שסימנה את מתחם בית ההבראה כמתחם לשימור. **רק מספר ימים לפני אישור תוכנית המתאר אושרה התוכנית ההרסנית למתחם!**

תכנית המתאר שאושרה כאמור מעט מאוחר יותר, אינה מבטלת תוכניות מאושרות שקודמות לה, וכך, באופן אבסורדי, למרות שהמתחם מסומן לשימור בתוכנית המתאר הכוללת - המבנה מאושר להריסה בתוכנית שאושרה כשבוע קודם לאישור התוכנית הכוללת.

לאור המציאות שנוצרה שלא ניתן למנוע את יישום התוכנית מבחינה משפטית, המועצה לשימור פנתה לאדריכל אמנון רכטר, לתכנון אלטרנטיבי של המתחם, בשאיפה לתכנן את המתחם מחדש כך שיישמרו המרכיבים החשובים לשימור וזאת מבלי לפגוע, עד כמה שניתן, בזכויות ובהיקפי הבנייה המוקנים ליזמי השכונה בתוכנית שאושרה.

הכוונה היא להגיע ליזמי השכונה ולוועדות התכנון מחדש עם התכנון האלטרנטיבי במטרה לשכנע לקבל תכנית חדשה, פחות הרסנית, שתותיר, ככל הניתן, את האיקויות האדריכליות של בית ההבראה שפרינצק.

בית ההבראה "שפרינצק" בימי הגדולים. בתוכנית 1962, היה הראשון להציע חדר רחצה צמוד וציאה למדשאה (או מרפסת לנוף מרהיב) (צילום: בית הבראה ע"ש שפרינצק. גלית פלפוט. אוסף ארכיון אדריכלות ישראל)

מתוך כתבת מיכאל יעקבסון, Xnet אדריכלות, התפרסם באפריל 2019

חצר פנימית במתחם הנוטש כיום מהאלמנטים המיוחדים שמיועד להריסה בתוכנית קוץ צילום: אורי בן ציוני

בית המושל ההיסטורי בנצרת עומד בשיממונו מאז שנת 1991. עיריית נצרת, בהובלת ראש העיר עלי סלאם ומנכ"ל העירייה ד"ר שריף שריף ספדי, מובילה תהליך של שימור והחייאה למבנה. במסגרת זאת נשכר האדריכל אדיב דאוד נקאש.

איור המבנה מתוך כרטסת שימור בעיריית נצרת

תמונת המושל העות'מני כשהוא בקומה העליונה בסראיה, בכניסה לאכסדרה

מאבן, ניכרים שרידי הבנייה המקורית של דאהר אל-עומר. בקומה העליונה שני אגפים - הראשון עשוי מקמרונות חבית שבמרכזו ליוואן והאגף השני כולל אכסדרה - 'ריוואק' ולאורכה חדרים בעלי תקרות עץ וגגות רעפים או עפר כבוש.

בתחילת המאה ה-20, בתקופת הסולטאן עבדול אל-חמיד השני, נבנה מגדל שעון על המבנה.

הסראיה כיום

הקומה העליונה של בית המושל כיום

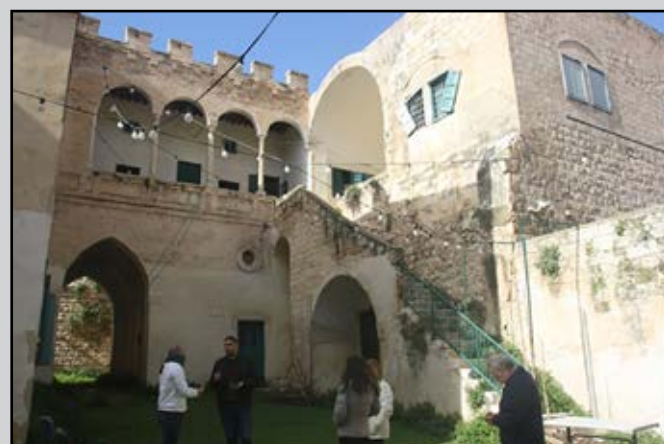
הטמפלרי המפואר. המועצה סייעה באמצעות מדידות (חברת מבט), תיעוד ותכנון אדריכלי (אדרי' גלי גלעד), סקר הנדסי (משרד עופר כהן) ותכנון הנדסי (משרד שפר - רונן). משטרת ישראל החלה בגיוס משאבים ומיזם השימור הפיסי התחיל בימים אלה.

על ההיסטוריה של המבנה מומלץ לקרוא בכתבתו של העיתונאי אלי אשכנזי באתר וואלה (טיפול בעניים והפצת הנצרות: סיפורו של חלוץ הרפואה מהגלילי - <https://news.walla.co.il/item/3231658>).

צילום: אלי אשכנזי

המבנה כיום

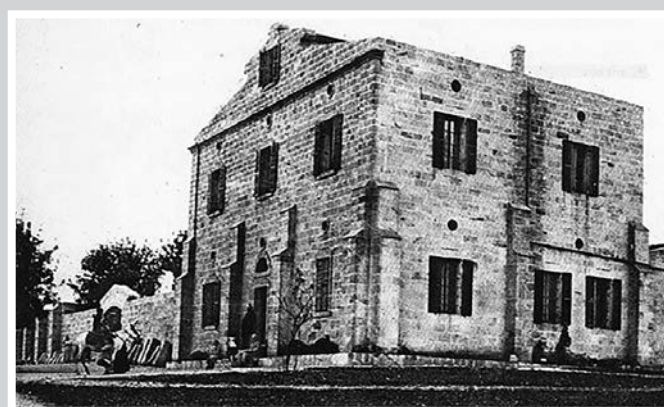

השלב הבסיסי שנעשו הן הכנת חזון- ייעוד למבנה ופרוגרמה תפעולית. במסגרת זאת העירייה מבקשת לקדם במבנה מרכז מבקרים עם אגף מוזאלי, 'סלון עירוני' למפגשי תרבות וקבלת אורחי העירייה, שימוש באתר לאירועי חוץ וכן עוגנים כלכליים כגון מלונות והסעדה. לכך נדרש אישור רשות מקרקעי ישראל ולאחר האישור ניתן יהיה לבצע תכנון מפורט על פי הייעודים שיאושרו.

מנהל מחוז המיעוטים במועצה לשימור, סאמר אל הייב, אחראי על הסיוע והתיאום שבין עיריית נצרת לבין המועצה לשימור ועל סיוע המועצה לשימור למיזם החשוב. במהלך 2019 ביצעה המועצה לשימור תיק תיעוד למבנה באמצעות האדריכלים מהא בלאן ואסעד דאוד.

התיעוד מעלה כי המבנה נבנה במקור על ידי דאהר אל-עומר באמצע המאה ה-18 ועבר שלבים ותוספות שונות. המבנה בן שתי קומות בצורת ח ובצמוד לו חצר, התחומה במבנים שכנים. בקומת הקרקע, העשויה קמרונות צלב

שימור בית ורטן, מטה מחוז צפון - משטרת ישראל, נצרת

צילום היסטורי של המבנה מספרו של הרופא וחוקר המבנה ד"ר נח'לה בשארה, שנת 1885 בקירוב

הרופא ושליח המיסיון קלוסט ורטן הסקוטי, הגיע לנצרת בשנת 1861. הוא ייסד בית חולים בעיר וניהל אותו ובכך נחשב לחלוץ הרפואה המודרנית בצפון. בהמשך, בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-19 בנה ורטן מבנה אבן להגדלת בית החולים. מבנה זה שימש גם למגורי משפחתו.

בגלגול האחרון של המבנה הוא הפך למבנה החצר האחורית, תרתי משמע, של מחוז צפון של משטרת ישראל. המבנה שימש לאחסון ומצבו ההנדסי התדרדר קשות.

ניצב אלון אסור, ששימש עד לאחרונה כמפקד המחוז, וסגנו, תת ניצב שמואל בוקר, פנו לאחרונה למועצה לשימור לבקש סיועם בשימור והחייאת המבנה

באר אנטייליה ליד כאבול

במרץ 2019 השלימה המועצה לשימור את עבודות השימור והשיחזור לבאר האנטייליה, שנמצאת בצמוד לכביש הגישה הצפוני לכאבול. הגופים המממנים היו 'ציוני דרך' - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, המועצה המקומית כאבול והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במיזם השתתפו סאמר אל הייב - מנהל מחוז המיעוטים במועצה לשימור (וקודמו בתפקיד - אמיר מזאריב), ארנון חפץ, שניהל ופיקח על עבודות השימור והשחזור, אדריכל המיזם אילן קדר, מהנדס (לביצוע האנטייליה) דוד צור, רן חדותי- שריכוז את צוות התכנון למערכת האנטייליה, אנשי חברת 'ארכו תכנון שימור ושיחזור מבנים' ו'בנבניסטי את חביה' - בניית מנגנון האנטייליה.

הפיתוח הסביבתי סביב הבאר מומן על ידי קק"ל.

צילום: אורי בן ציוני

שעלולים להיגרם לחומרי הגלם בשל השימוש בכלי עבודה אגרסיביים. עם זאת, במקרים מסוימים הוחלט שלא לשחזר אלמנטים קדומים אלא לבנות אותם באופן נאמן למקור. דוגמה מעניינת היא ההחלטה לבנות בעלייה המובילה לבאר גרם מדרגות חדש, לנוחות המבקרים העכשוויים. ועדיין, חומר הגלם שנעשה בו שימוש הוא אבן אותנטי - אבן מאותו סוג ששימש את הבונים המקוריים.

בהמשך כללו העבודות גם חפירה סביב החלק התחתון של מבנה הבאר, כדי לבחון את מצב חיבור הבינוי המקורי לקרקע. כך, בצידו הצפוני של המתחם התגלה אלמנט ניקוז שתפקידו היה לנטרל גלישת מים מן הבאר במקרה שהיא עולה על גדותיה. כן טופלו חלק מהשקתות שברחבי האתר, שנבנו בתקופות שונות.

החלטה מעניינת נוספת נועדה לאפשר למבקרים העתידיים במקום הצצה אל ימיה הקדומים של הבאר: בדפנות הבאר, וגם באחת השקתות, הוחלט שלא לשחזר את הטיח הקדום אלא רק לייצבו. כך ניכר היטב לעין חומר הגלם המקורי, ואם בעתיד - הקרוב או הרחוק - יוחלט לשחזר את הטיח, הרי המלאכה תהיה קלה יותר בזכות אותו ייצוב מבני. 'בסופו של התהליך הגענו למצב שבו אזור הבאר בכלל ופי הבאר בפרט מיוצבים לעילא, ואף זכו לטיפול - הן שימורי והן אסתטי - באופן שמעניק לאתר את הכבוד הראוי לו' מסכם חפץ.

הבאר נחצבה על ידי בונייה, בתוך סלע הגיר הקשה, לעומק של 19 מטרים. הפעולה הראשונה שבוצעה הייתה סקר פנימי שמטרתו לבחון אם

הבור יחזיק מעמד ולא יתמוטט במהלך העבודות. בדיקה מכרעת זאת בוצעה בידי מומחים שהשתלשלו אל קרבי הבאר בעזרת ציוד סנפלינג. היא כללה גם תיעוד ויזואלי מקיף של פנים הבאר וכן בדיקות בטיחות שונות- כולל בדיקה להימצאות גז ראדון.

השלב הבא היה טיפול בפי הבאר (חלקה העליון) ובבינוי שסביבה. אילן קדר, האדריכל שסקר את המקום בסקר הראשוני, סיפק אומנם הוראות

עבודה מדויקות, אך במהלך העבודות התגלו בשטח ממצאים שבגינם הוחלט לערוך בתוכנית שינויים קלים. כל למשל, מציאתו של תוואי ההליכה המעגלי שבו נעו בהמות העבודה שבעזרתן נשאבו המים הובילה להחלטה שלא לרצף את האזור שבו הוא מופיע, כדי לשמור על מראה אותנטי ככל האפשר.

ומוסיף חפץ: 'מאחר שפי הבאר לא נותר שלם לחלוטין, החלטנו שלא לשחזרו - בעיקר כי לא

הייתה לנו דרך לדעת מה היה מצבו בעברו ההיסטורי. למעשה, יכול להיות שגם בימיו הטובים הוא לא היה שלם. להחלטות מסוג זה יש כוח אותנטי חשוב בעיניי.

בהתאם להחלטות שנתקבלו בתחילת התהליך, שיקום הבינוי סביב הבאר נעשה בטכנולוגיה קדומה ובאותן שיטות - למעט מצבים ספורים שאילצו הפעלה של כלים חשמליים. כך למשל סיתות האבנים בשטח נעשה באופן ידני, כדי למנוע נזקים

להלן פרק השימור הפיסי מתוך חוברת, בהוצאת המועצה לשימור, על מיזם השימור והשחזור בבאר האנטייליה ליד כאבול. הכותב הוא אילן שפירא והפקת הפרסום נעשתה על ידי עידית מידן ורוני חיימוב מתחום המידע והפרסומים של המועצה לשימור:

'עבודות השימור החלו בשנת 2015 ובשלב הראשון שוקמה הבאר עצמה, בהתאם לתיק התיעוד'. מספר ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור חושף עובדה מרתקת:

'ראשית בדקנו את מצב הבאר. בפתחה מצאנו חריצים שנגרמו באמצעות חבלים, עדות לכך שבמקור לא הייתה זו באר אנטייליה אלא באר קדומה יותר, שהמים נשאבו ממנה באופן ידני באמצעות חבל'. נוסף על כך, במהלך עבודות השיקום של השוקת התגלה בה טיח מקורי שגילו 150-200 שנים והוא אופייני לבורות מים. בד התגלה לעיניהם של מומחי השימור תוואי ההליכה של בהמות העבודה - תגלית שעוררה התרגשות רבה בקרב הנוכחים. עדות זו הצטרפה לעדויות נוספות לכך שבשלב מתקדם יותר אכן פעלה כאן באר אנטייליה. כל אלו הביאו אל קדמת הבמה רמזים לסצנות העבר שהתרחשו כאן יום אחרי יום, דור אחרי דור.

בסוף 2019 אושרה תכנית כוללנית למועצה המקומית קריית טבעון (0465591-306) ובה, לראשונה, נספח שימור לאתרי המורשת שבה. התוכנית נערכה על ידי אדרי' מיכל בן שושן (לרמן אדריכלים), ד"ר יוסי ויטריאל ערך את נספח השימור ויטריאל בחר בשתי קטגוריות עיקריות בעת שניתח את נכסי המורשת בקריית טבעון:

1. המערך הפיסי ההיסטורי, הכולל את הרחובות הוותיקים ביישוב, הגנים הציבוריים הוותיקים, גינות המבנים הפרטיים, הצמחייה ועוד. אלה השתמרו באופן יוצא דופן יחסית ליישובים כפריים ותיקים אחרים בארץ. אלו הם בעיקר תוצרי תכנון האדריכל אלכסנדר קליין של טבעון לפי מודל 'עיר הגנים'. מעניינת אף ההתייחסות לקריית טבעון כאל 'יישוב כפרי' על אף שמכיל יותר מ-20 אלף תושבים.
2. כ-50 אתרי מורשת שונים הפזורים ברחבי היישוב וחולקו על ידי ויטריאל על פי נושאים: אתרי מורשת בנושאי ביטחון, אמנות, אתרים נופיים, גשרים, אתרי הנצחה, מבני ציבור, מתקני מים, אתרי רכבת העמק ואתרי תעשייה.

בסקירה זאת אדגיש את הקטגוריה הראשונה בניתוחו של ויטריאל, המערך הפיסי-היסטורי, בהיותו הגורם המשמעותי של 'רוח המקום' של קריית טבעון.

טבעון הייתה המקום הראשון בישראל בו שולבה אדריכלות נוף בתכנון היישוב כבר מתחילתו. זה ניכר במעורבות אדריכלי הנוף שלמה וינברג-אורן ומרדכי אנוביץ' בתכנון מגרשי המגורים הטיפוסיים וברחובות עצמם.

אדרי' אלכסנדר קליין תכנן את מרקם טבעון על פי עקרונות עיר הגנים. התכנון מבוסס על שלד ציר ראשי, המתפתל בין הגבעות לאורך קו הרכס. מהשלד תוכננו רחובות מעגליים בחצי הגובה של מדרונות הגבעות. ברחובות המעגליים תוכננו המגרשים למגורים: מצד אחד מגרשים עולים לכיוון פסגת הגבעה ומהצד השני יורדים בהמשך המדרון שלה.

תכנון הגינות הפרטיות ומיקומם בבתי המגורים נעשו כך שישתלבו בנוף גבעות האלונים. זה כלל שילוב של הצמחייה הטבעית (בעיקר עצי האלוף) בגינות הפרטיות, שימוש בחומרים טבעיים בבניית הגינות, גדרות אבן מקומית נמוכות ונסיעת צמחייה נמוכה בחזיתות לרחובות כדי שהגינות הפרטיות יהפכו לחלק מחזות הרחוב. כך גם הוקפד על מרחק של כ-10 מ' מהרחוב בכדי לאפשר את שילוב ונראות הגינות והצמחייה להולכי הרחוב. כמו כן נבנו בגינות, במרבית הבתים, שבילים מרוצפים מתפתלים בין הרחוב לבית המגורים.

בקריית עמל, השכונה הדרומית (רק במהלך שנות החמישים אוחדו קריית עמל, טבעון, אלרואי וקריית חרושת למועצה המקומית קריית טבעון), שבה עקרונות עיר הגנים ניכרים פחות מאשר בטבעון, לא כלל התכנון את עיצוב הגינות הפרטיות והדגש בה היה על משק עזר גדול ועל תכנון אחיד של מבנים צנועים ('בתי סוכנות'), אחידים, לאוכלוסיית משפחות הפועלים.

בראשי הגבעות תכנן קליין שטחים למבני ציבור. בפועל נותרו ראשי הגבעות ללא בינוי ומשמשות כגנים או כשטחים טבעיים. מאפיין מרכזי נוסף במערך הפיסי הוא תפרוסת הגנים הציבוריים הפזורים ברחבי היישוב.

לארואי ייחוד משלו. בשנת 1935 הוקם המושב על ידי מתיישבים בני העדה הכורדית שהקימו במקום מושב עובדים ואת הבתים בנו בבנייה עצמית של המתישבים. בניגוד לבנייה הכפרית שאפינה את ההתיישבות העובדת בשנות השלושים של המאה שעברה, נבנו בארואי בתים בעלי גג שטוח בניגוד ל'הגמוניית' גגות הרעפים האופייניים למושבי העובדים שנבנו בארץ ישראל בתקופת המנדט.

החלק הצפוני (טבעון) מתוך תשריט אלכסנדר קליין ובו ניכרים עקרונות ציר השלד, הרחובות המעגליים בחצי גובה המדרונות ושטחי הציבור בראשי הגבעות

דוגמה לתכנון מגרש מגורים וגינה אופיינית בטבעון, אדרי' הנוף שלמה וינברג - אורן, 1947 מתוך תיק התייעוד של ויטריאל

מגרש אופייני 'עולה' בשכונות טבעון הוותיקות - גדר אבן מקומית נמוכה וגינה פרטית פתוחה כלפי הרחוב צילום: אורי בן ציוני

קריית עמל כנקודת המפגש לצירי הרחובות הראשיים של קריית עמל, אלו שנבנו על קווי פרשת המים של הגבעות. למרכז יש ערך מרקמי גבוה: כיכר פטישי מהווה מכלול של אדריכלות, היסטוריה וגן - הנוף מעשה ידי אדם. זהו מרקם עירוני ציבורי היסטורי אותנטי ובו נשתמרו מבנים מקוריים רבים.

מבחינת הערכים ההיסטוריים - תרבותיים - במרקם קיימת השתמרות של מרכיבים מעת הקמת היישוב בשנות השלושים וכן מהשלב השני, בהם של משרד האדריכלים מנספלד-גיתאי. אלו כוללים מונומנטים אדריכליים כגון בניין הדואר ואולם זוהר.

האזור הציבורי של קריית עמל מגלם בתוכו תמצית של רוח המקום... במבנה העירוני של הכיכר ובבתים המקיפים אותה מוצאים את קריית עמל של פעם.

סטטוטוריה - בניגוד מוחלט למסקנות והמלצות נספח השימור ולקראת אישור התוכנית החליטו ראש המועצה המקומית קריית טבעון ומהנדס המועצה, להתנגד להיבטי השימור שלה. ללא כינוס של ועדת השימור וללא יידוע הציבור והמועצה לשימור, הוגשה התנגדות גורפת לכל מרכיבי השימור שנקבעו בתוכנית.

המועצה לשימור הגישה מכתב המשיב לכל אחד מסעיפי ההתנגדות של המועצה המקומית. יחד עם זאת, מאחר שהמועצה לשימור לא יודעה על ההתנגדויות, נמנע ממני, כנציג המועצה לשימור, להשתתף בדיון על ההתנגדויות עצמן. ואולם, הוועדה המחוזית חיפה החליטה שלא לקבל אף אחת מההתנגדויות הרבות של המועצה המקומית בנושאי השימור. הרבה מכך נזקף לזכות מעורבותה וליווי התוכנית של יועצת השימור של הוועדה המחוזית - אדרי' עדי סלע וינה.

השיכון העצמי, שהגה פטישי, איפשר מגרשי מגורים לפועלים יהודים מובטלים שהועסקו בבניית בתי המגורים לעצמם. תכנונה האורבני של קריית עמל הוכן על ידי האדריכל יוסף רינגס בשנת 1937. לפי תכנונו הוקמו הדרכים והרחובות הראשיים המקוריים על קו פרשת המים של הגבעות.

במהלך 2019, ובנפרד מאישור התוכנית הכוללת לקריית טבעון, אושרה גם תכנית למרכז שכונת קריית עמל שבקריית טבעון. התוכנית נערכה על ידי משרד האדרי' של ערן מבל. יועצת השימור לתוכנית - אדרי' ענת אסתרליס. כמו כן שותף ד"ר דותן גורן לכתובת הפרק ההיסטורי בנספח השימור.

אזור 50 - קריית עמל, צילום של זולטן קלוגר משנת 1947. שני הרחובות בצילום הם רחוב קרן קימת ורחוב הכרמל. מקור: לע"מ

מתוך תיק התיעוד: פריסת הרחובות של קריית עמל על קווי פרשת המים

מתוך סיכום הערכת משמעות האתר בנספח של אסתרליס:

'הערכים האדריכליים - אורבניים: שער הכניסה ליישוב קריית עמל היה מהכביש ההיסטורי של חיפה - נצרת. מבחינה אורבנית מהווה מרכז

לפי מחקרם של אסתרליס וגורן, תחילתה של קריית עמל כיוזמה חברתית מרשימה של המהנדס דב פטישי להתמודדות עם מצוקות האבטלה והדיור בקרב הפועלים היהודים במחצית שנות השלושים של המאה ה-20. מפעל

הקומה העליונה במרכז המסחרי

מבואת קולנוע זוהר ומבנה המרכז המסחרי

בית הדואר עם חנוכתו, 1951
מתוך תיק התיעוד, ארכיון קריית טבעון

תמונות היסטוריות מתוך נספח השימור

מבנה היסטורי
ש'נקבר' תחת 'חיזוק' לבניית קומה
חדשה מעליו
צילום: סאמר אל הייב

פגיעה במבנה מגורים היסטורי בפרעם

במהלך 2019 הביא סאמר אל הייב, מנהל מחוז המיעוטים במועצה לשימור, לעצירת בנייה שנעשתה ללא היתר בפרעם. לרוע המזל, בניית תוספת קומה חדשה למבנה היסטורי גרמה להרס חזית המבנה. זוהי דוגמה עגומה נוספת לדברים המובאים בנושא הרס המבנים ההיסטוריים (בפרק העוסק בגליל התחתון המרכזי), ולחוסר המודעות של תושבים לאיכות הנכסים ההיסטוריים שבעלותם.

'הבית הלבן' בקיבוץ אפיקים, מאיה אשכנזי-קלוסקי, חברת אפיקים, ארכיונאית קיבוץ אפיקים

הבית הלבן בשנותיו הראשונות
המקור: ארכיון אפיקים

של הבית, נעשו בו לא מעט שגיאות בתכנונו ולא היה נח ביותר לעובדות בו. חדר השרות היה קטן וצפוף. ברור שמים חמים לא היו בנמצא, והיה עלינו לחמם את המים לרחצת הילדים על גבי פרימוס.

לא היה קל להיפרד מחצר כנרת, למרות ההכרה שאנחנו עוברים להתיישבות. כי מה יכול היה להחליף את הים הכחול והנפלא שהיינו רגילים לטבול במימיו הקרירים מדי יום ביומו? כאן, במשק, היה עלינו להסתפק בתעלה צרה, ובה מים זורמים בעוז, ופינוייה חדות ושורטות את הגוף... הבית שלנו היה ללא חצר, ללא ארגז חול וללא מכשירי התעמלות להעסיק בהם את הילדים. רק יותר מאוחר הצלחנו, על-ידי גיוסי הורים בשבתות להוסיף אי-אלו מכשירי משחק..."

בקומה הראשונה הפונה מערבה, היתה מרפסת שיותר מאוחר סגרו אותה ושימשה, בין השאר, לחדר איזולציה (בידוד לילדים החולים).

ומה מספרים "הילדים" של הגן, שהמבוגרים בהם כבר בני למעלה מ-80? למעלה מ-20 שנה תפקד "הבית הלבן" כגן ילדים, ואפילו שני גנים. ככל ששאלתי הלך ונרקם לו סיפור שחזר על עצמו, וגם אם התפרש על שנים רבות כל-כך והדמויות השתנו, הבסיס נשאר: גן רב-גילי, שתי קומות, בקומה העליונה חדרי השינה, בקומה למטה חדר המשחקים וחדר האכילה והמקלחות. שנים רבות בלי מאווררים ובוודאי שבלי מזגנים. בקיץ שינה במיטות עם כילות על הגג של גן אחד ושינה על-יד הגן, למטה, של הגן השני. ההורים השכיבו, לא היתה אמירת "לילה טוב" בשנים הראשונות, אבל שומרת לילה כן, וגם "שיגיונות" ופרות או סוסים ששוטטו בין המיטות מעת לעת, בקיץ כשישנו בחוץ, ליד הגן.

במהלך השנים נבנתה גם פינת חי קטנה ליד כל גן, עם שפנים, כבשים ותרנגולות, ואפילו עגל לפי אחד הסיפורים.

היתה סוכה עגולה עם מטפסים, ארגז חול ותמיד היתה גינת נוי וגינת ירק. מסיבב לגן היתה גדר חיה של שיחים שהפרידה בין הגן לכביש וחדר האכילה.

ב-1958 הועברו הילדים מ"הבית הלבן" למבנים אחרים, ובמקומם שוכנה מזכירות הקיבוץ על שלוחותיה, משרדי המפעל 'קלת' והנהלת החשבונות בקומה השנייה.

בשנת 1969 משרדי 'קלת' יצאו ונבנתה תוספת לבנין שהכילה את יחידת המחשב ומשרדי קהילה נוספים.

עפרה בורנצוויג, עורכת עלון אפיקים, אוגוסט 2011

"ב-1932 עמדה לפני חברינו ב"קבוצת הבנין" המשימה הגדולה הבלתי-מושגת עדיין בכל היקפה, של בנין היישוב על בנייני המשק שלו, בתי המגורים ומוסדותיו הציבוריים.

ראשית דעת במלאכת הבניה רכשו להם חברינו בעבודה בבנין קבוצת כנרת, בהדרכת הח' שמחוני ז"ל, ובעבודתם בשאר משקי הסביבה ובנהריים. אך הכשרתם העיקרית לעבודה עצמאית בבנין, קיבלו תוך כדי בניית קרית-חיים (הרחובות ג' ו-ד' נבנו על-ידם). כאן למדו לדעת ולהבין את מקצועם ורכשו להם אימון וכושר מעשה.

מפעלה הראשון של קבוצת הבנין במשקנו, היה יציקת תעלת ההשקאה הראשית. עבודה זו העסיקה הרבה חברים (ורק חברים), ונעשתה תוך קדחתנות רבה, כי צריך היה לסיימה לפני נטיעת הפרדס הראשון. ואמנם נשלמה למועד.

עם הקמת הצריפים הארעיים וחדר האוכל ממחצלות ליד התעלה, והמקלחת מעליה, הוחל בבנין יישובנו (ויוזכר כאן אחד מראשוני בוניו ומקימיו, בני קרשון ז"ל).

"הבית הלבן" שימש בין השנים 1934-1958 כבית הילדים של קיבוץ אפיקים. בנייתו וחנכתו עוררו מטבע הדברים התרגשות גדולה בקרב החברים ודייריו החדשים. הבית זכה לשם "הבית הלבן" בזכות צבעו הבהוק אך שינוי הזמן נתנו בו את אותותיהם והוא הלך והאפיר. התרוקן הקן ושינה את ייעודו; במקום ילדים שוכנו במבנה משרדי מזכירות הקיבוץ, משרדי המפעל 'קלת אפיקים' והנהלת החשבונות. על תפקודו כבית הילדים וגלגוליו נלמד מהתיעוד שהתפרסם בעלוני אפיקים ומקורות נוספים. בשנת 2019 זכה הבית לעדנה והוא שב לצבעו ולחזותו המקורית כ"בית הלבן".

הכנת הכתבה העלתה את השאלות מי היה המתכנן הראשון של הקיבוץ? מי תכנן את בית הילדים?

מהתחקיר שביצענו מתברר שהמהנדס יוסף (יוסקה) אידלמן (עליו בהמשך בכתבה על בית התרבות של אשדות יעקב), היה זה שתכנן את השלב הראשון של הקיבוץ וחלק מן המבנים הציבוריים. בשנת 1937 הצטרף ללשכה הטכנית בעין חרוד האדריכל שמואל ביקלס (מילק) ויחד המשיכו השניים בתכנון מספר קיבוצים בעמק הירדן ועוד. לא מן הנמנע שאידלמן היה זה שתכנן את בית הילדים. תשובה מדויקת אנו מקווים לאתר בהמשך. תודתי לד"ר צבי אלחייני ואביטל אפרת על הסיוע באיתור המידע.

צילום אוויר ממזרח למערב, 1937 לערך, הבית הלבן מסומן בחץ
המקור: ארכיון אפיקים

נשלם בית הילדים על כל מלאכתו והנו עומד על תלו. הילדים נכנסים אליו ואיתם גם העובדות. העובדות בבית פנימה שולחות את ברכתן לכל העובדים שהקימו את בנינו הנהדר, לחופרי היסודות ויוצקי הבטון ממסד ועד טפחות. למטיחי הטיח, לנגרים קובעי הדלתות עם החלונות. ואחרון חביב, העושה במתקן והצבע והחשמלאי. יהי הדור החדש הגדל בתוך הבית, מתחנך לאור רוח העבודה שפייעמה ופועמת בין בוני הבית.

מתוך: "כל כנרת" (עלון אפיקים) 1934

"מחכה לנו בית גדול ומפואר, חדש והוא נבנה ע"י חברינו", כתבה שרה גנין, הגנת הראשונה של אפיקים על הבית הלבן. אלו היו מעלותיו המצוינות של הבית מראשיתו, וגם אם הזדקן והזדקנו דייריו, הריהו עומד עדיין על תילו, וגם לו חלק חשוב בסיפורה ארוך השנים של אפיקים.

כדרכי חיפשותי בכתובים איך, מתי ומה חשבו לעצמם המייסדים כשבנו בית כזה "גדול ומפואר" כשהקיבוץ רק קם. לא מצאתי, אבל אפשר לשער שהיו כאן חשיבה ואמונה, שהעתיד של המקום הזה טמון באלה שישתכנו בבית הזה, ולכן צריך להשקיע. הבית נבנה במרכז הקיבוץ דאז, וכשגדל הקיבוץ כבר לא היה הגיון במיקומו ליד חדר האכילה.

אחרי סיום כל העבודות בבית הילדים בן שתי הקומות, ואחרי השלמת הריהוט בידי עובדי הנגריה, הגיע הזמן של הילדים להשתכן בו. לכבוד המאורע סודרה מסיבה משותפת של הילדים והמבוגרים. הבית הנוצץ ביופיו קושת בטעם ובחן, ובשעה חמש אחרי מנוחת הצהריים בשבת, התאספו באולם הגדול הילדים והחברים. הילדים שרו ודקלמו, ושרה (גנין-לוי) שניצחה על המסיבה סיפרה לילדים מאגדות מקס נורדאו בלוויית פנס קסם. שרה סיפרה: "לנו נראה הבניין כארמון, אחרי הצריפון הקטן שבו התגוררו הילדים בחצר כנרת. הגן היה מיועד ל-20 ויותר ילדים. למרות גודלו ויופיו

ומה זוכר ברונטמן מן הביקור דאז? את בתו של בעל בית החרושת, שהיתה כה יפה ונחמדה, עד כי גם היום הוא מתרגש כאשר הוא נזכר בה. אגב, מבנה גן-הילדים הראשון של אפיקים משמש כיום כבנין מזכירות המשק ושמו "הבית הלבן" כי גם בו הקירות לבנים כמו בבנין המפורסם בווינגטון.

שמעון וייס, עיתון 'דבר' 9 במרץ 1983

השם ניתן לו בגלל צבעו. הוא בלט במשק בהיקפו הגדול ובשתי קומותיו. בנייתו נסתיימה בשנת 1936. הוא שימש גן הילדים הראשון במשק, אליו עברו ילדינו שהגיעו ל"נקודה" מחצר כנרת. בשנת 1958 נהרס בית א' (היום האגף המזרחי של חדר האכילה), בו שכנה המזכירות. הילדים מ"הבית הלבן" הועברו למבנים אחרים ובמקומם שוכנה מזכירות הקיבוץ, שלוחותיה והנהלת החשבונות. בימי ממשלת המנדט הבריטי, עד הקמת המדינה, היה בבית הלבן אחד הסליקים למחבוא הנשק הבלתי ליגאלי, במקלחת, מתחת לארון, היה פתח לעומק האדמה ושם נשמר הנשק. ב"שבת השחורה" כאשר קבוצת חיילים בריטיים פרצו לאפיקים לחפש נשק, הם לא הצליחו לגלות דבר.

כנראה נכתב ע"י הארכיונאי ישראל חופש ז"ל.

בארכיון הקיבוץ יש הערה כי הבית הלבן תוכנן ע"י האדריכל ריכארד קאופמן. לא מצאנו לכך סימוכין, גם בארכיון הציוני לא נמצאו כאלו. וההשערה כאמור בסיפא של הדברים כי הבניין תוכנן על ידי המהנדס יוסף אידלמן.

בשנת 2019, צוות נראות החצר של אפיקים החליטו להשקיע בצביעה של הבית הלבן ולהחזיר לו את צבעו, שעל שמו הוא קרוי.

כדרך אותם הימים, בהתישבות העובדת כולה, הקדימו בניני המשק ומתקניו את בניני המגורים והשרות לאדם. וגם אצלנו הונחו היסודות לראשונה לבנין רפת א' והנגריה ואחריהם בא מגדל המים, אשר דמותו שמשה במשך שנים רבות כסמלה המיוחד של אפיקים. לאחר שלושת בניני משק אלה הגיע תורו של בית א' שהיה מיועד לנוער עולה ובניינו מומן ע"י תקציב שקבלנו מעליית הנוער. ויצויין כאן שבניני ישובנו הראשונים נבנו מכספי חסכוניות והלוואות שונות ולא מתקציב התישבות, שנמנע מאיתנו בזמן הראשון לעלייתנו על הקרקע.

עתה הגיע תורם של **הגן הגדול** ובניני המגורים בני שתי הקומות, לפי תכניות סטנדרטיות שתוכננו במחלקה הטכנית של הסוכנות ושאסור היה לשנותן...

עובדי הבנין. מתוך עלון אפיקים - 1957

הבית שהיה 'הלבן' 2018

בין בירות לאפיקים

מה הקשר בין קיבוץ אפיקים לבירות בירת לבנון? ובכן, זהו קשר בן כמה עשרות שנים, והוא נתגלה לאחרונה תוך כדי נבירה בארכיון הקיבוץ. ב-1934, כאשר עמדו לבנות באפיקים את גן הילדים הראשון, יעץ מי שיעץ, להכניס לקירות הגן לבנים חלולות לבידוד. הואיל ולא היו אז לבנים כאלה מתוצרת מקומית, נסע חבר הקיבוץ דוד ברונטמן, ששימש אז כמוכר האזור, לביירות והביא משם שתי משאיות עמוסות לבנים, דרך צידון, נבטיה ומטולה, והן נמצאות בקירות המבנה עד היום.

בית התרבות באשדות יעקב איחוד, אדר' בצלאל רינות

אשדות יעקב העלייה לקרקע

בשנת 1924 עלה גרעין 'אחדות' על הקרקע, ליד אתר 'גשר הישנה'. בשנת 1927 הצטרפו לגרעין המייסד 'פולוגת גידור', שהורכבה מעולים מפולין בני העלייה הרביעית וחלק מפולוגת 'עין טבעון'. בשנת 1930 מנה היישוב למעלה מ-120 נפשות. שלטונות המנדט ערערו על חוקיות העיסקה שבוצעה בשלהי התקופה העות'מאנית, בה רכשה יק"א (Jewish colonization Association) את הקרקעות מידי ערבים, בטענה שבעת הרכישה היו אלה אדמות ג'פתליק (אדמות מדינה). פיק"א (Palestine Jewish colonization Association) - שנוסדה בשנת 1924 והמשיכה בעבודתה של יק"א, לא אפשרה בשל כך למתיישבים להקים מבני קבע במקום וכך נבלמה התפתחותו של היישוב. בהעדר פתרון ביקשו חברי הקבוצה שישבה בגשר לבחון אפשרות למעבר לאדמות הכפר הנטוש דלהמיה, שהיו גם הן בבעלות פיק"א, וזו נעתרה לבקשה. בשנות השלושים התחילו אנשי גשר לעבד את שדות דלהמיה ממזרח לירדן וממזרח למושבה מנחמיה. באותן שנים הצטרפה לחברים קבוצה של עולים חדשים מגרמניה ובעקבותיה הוצאה בנייתה של דלהמיה.

בשנת 1933, עם סיום השלב הראשון של הבניה, עברו החברים בהדרגה לנקודה החדשה שנקראה 'אשדות יעקב': 'אשדות' - על-שום מפלי הירמוך הזורם בסמוך; 'יעקב' על שמו של יעקב (גיימס) דה-רטשילד נשיא פיק"א. בד בבד עם פיתוח האזור המשקי החלו החברים בהקמת מבני המגורים - שלושה מבנים דו-קומתיים ועוד מספר מבנים צמודי קרקע המסודרים בצורת ח'. בה בעת נבנו בית הילדים הראשון, מגדל המים ומבנים נוספים. בשנת 1935 הושלם המעבר לנקודה החדשה. את התכנון הראשון של הקיבוץ ביצע המהנדס יוסף אידלמן.

זיכרון

בשנת 1932 נספו שלושה מחברי הקבוץ בתאונת דרכים במעלה הכרמל, וארבע שנים אחר כך הוחלט להנציח את זכרם בבית תרבות שייבנה לכבודם.

בית תרבות

בית התרבות האמור תוכנן גם הוא על-ידי על ידי המהנדס יוסף אידלמן. אידלמן היה חבר יגור ובאותה התקופה עבד בלשכה הטכנית בעין חרוד לצידו של האדריכל שמואל ביקלס. המבנה שתוכנן היה גדול ומרובה אגפים. ההחלטה לבנות

התוצאה הסופית

במהלך העבודות

בית תרבות בתוך מציאות קשה מבחינה כלכלית ובתוך שגרת עבודה פיזית קשה ומאתגרת שנדרשה מהחברים, משקפת את ערכי החברה הקיבוצית במיטבה - לצד המאבקים החומריים והביטחוניים לא ויתרה על עולם הרוח: האמנות, הספרות, התיאטרון והמוזיקה. בסופו של דבר נבנה פרויקט קטן למדי (שלב א' של המבנה הגדול), וכך אף נשאר, למעט תוספת מינורית של חדרים בדרום המבנה. נחום גוטמן, שגיסו היה בין הנספים, הכין לזכר השלושה תבליט בשם שלושת הרימונים:

תבליט שלושת הרימונים של נחום גוטמן ארכיון אשדות יעקב

בית התרבות חזית צפונית, 1945
מקור: ארכיון אשדות יעקב

צילום אוויר פנוראמי מצפון מערב לדרום מזרח
בית התרבות (מסומן בחץ), נמצא בבניה
מקור: אליהו כהן, שנות ה-40

אדריכלות

בתכנון המבנה, שעיקרו תכנון הנדסי הגיוני, שולבו מספר אמצעים בכדי לשוות לו אופי אדריכלי ההולם את שימושיו. פרט לחלוקה הפונקציונלית הפשוטה, האולם המרכזי הודגש בכמה אמצעים חזותיים:

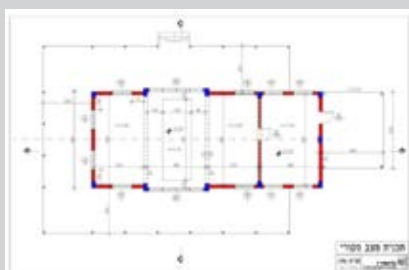
בממד התכנית, האגף המרכזי בולט לדרום ולצפון ב- 20 ס"מ, כשהבליטה תחומה בשני עמודים וכל הקטע המרכזי של החזית מכיל שני זוגות של דלתות עץ מזוגגות ועיצובן מיוחד ומושקע. בממד החתך קיימת הגבהה במרכזו של אותו אגף. הגובה הכולל מעל לתקרת המבנה כולו אינו חורג מגובה המעקה הגג ההיקפי, והוא מנוצל לפתחי אור. תאורה עליונה מסוג כזה מאד אופיינית למבנים של ביקלס ויש להניח שגם כאן הייתה לו השפעה.

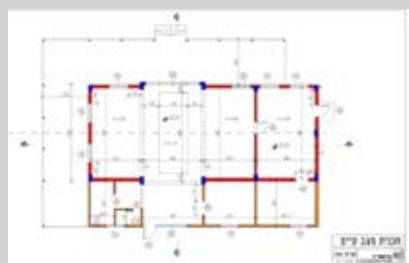
מראה כללי מבנה ושכבת העץ ממערב למזרח,
וחזית צפונית עם בריכת הנוי, 1945
צילום: אליהו כהן שנות ה-40, ארכיון אשדות יעקב

בנוסף לאמצעים אלה כל האגף מרוצף בריצוף טראצו בגוון ירוק כהה. הגוון המקובל אז היה בדרך כלל אפור. הבחירה בגוון זה נתנה לחלל כולו איכות מיוחדת, מאחדת אותו למרחב אחד.

פניו התחתונים של הגגון מחופים במאזוניט, סוג של קרטון דחוס שהיה בשימוש בארץ עד לפני כ- 50 שנה. הגגון מלווה ברשת עץ כמעקה תחתון והצללה עליונה.

תוכנית מצב מקורי

תיאור מצב קיים

חתך א-א, חזית צפונית

הדמיה חזית מערבית וצפונית

תכנית המחנה

תכנית היישוב משנת 1950 וכן תצלומי אוויר ופרספקטיבות מראות כי בתי המגורים הראשונים של הקבוץ יצרו מלבן שציר האורך שלו בכוון צפון דרום ובתי המגורים הראשונים בהיקף המלבן.

המרחב שבין המבנים יצר מרחב מגוון. ממרכזו של מרחב זה מתפצל מרחב נוסף, ניצב למרחב הגדול ופונה למזרח, תוך יצירת ככר בצורת T. הזרוע המזרחית תחומה על ידי מבנה חדר האוכל. במרכז הכיכר המלבנית הגדולה, ממערב לחדר האוכל, ממוקם בית התרבות במבנה קטן אבל מיקומו והמרחבים שסביבו הם שמקנים לו את מקומו במרכז החיים.

המבנה וגלגוליו

הדים מסיפורו של המבנה ניתן למצוא בדוחות בהם הוצגו הדיונים בקבוץ וגם בתוכניות שונות לבית התרבות בארכיון עבודות האדריכל ביקלס. הדיונים עסקו בתכנון מבנה גדול ורב אגפים, המכיל פונקציות רבות הקשורות לתרבות עשירה ומגוונת. תוכניות אלה לא הוזכרו בדוחות הכתובים של הקבוץ. בדוחות אלה מדווח תחילה על מבנה גדול, המוצג לפני הציבור באפריל 1937. בסופו של דבר הוחלט להקים את המבנה הראשון כשלב א', שעלותו כעשירית מעלות המבנה הגדול והוא אושר לביצוע בפברואר 1939. אבן הפינה הונחה במארג וזמן קצר אחר כך כבר יצקו את הגג. המבנה נחנך בתחילת 1940.

הנדסה

המבנה ההנדסי משקף פשטות עילאית. זאת קופסא מלבנית, מבוססת על עמודים וקורות תחתונות. עבודת הבנייה (הקונסטרוקציה) הנראית בתוך המבנה והיא חלק מהאדריכלות שלו. המפתחים לקונסטרוקציה אינם גדולים, והם מסודרים בשני זוגות, א-ב-א-ב. המבנה ההנדסי והמבנה הפונקציונלי מסונכרנים לחלוטין. המרחב המזרחי א נמצא כחדר נפרד. שלושת המרחבים המערביים פועלים כחלל אחד מרכזי ורחב יותר שמשני צדיו מרחב צר יותר.

המבנה מקורה בגג בטון שטוח, והוא מוקף משלושת עבריו בגגון בעומק 3 מטרים. הגגון בנוי משלב עץ, בשיפוע מינימלי, מחופה בפח גלי מהסוג שהיה אז בשימוש נרחב בארץ ישראל.

מתחת לפני הקרקע. בשנת 1987 הפך המקום לאתר מבקרים של המועצה לשימור אתרים. אידלמן לימד בטכניון במשך עשרות שנים ורבים מבכירי המהנדסים בארץ היו תלמידיו. לאחר קום המדינה עזב את יגור ופתח משרד מהנדסים עצמאי בחיפה, שהפך לאחד המשרדים המובילים בארץ. אידלמן התמחה בבניין ממגורות, להן הייתה בשעתו דרישה גדולה, ורבות מהמגורות במושבים, בקיבוצים ובערים - הן תוצר תכנונו. המרשימה בהן ממוקמת בסמוך לכניסה הצפון-מזרחית של קריית גת. בשנות המדינה התמחה אידלמן במבנים גדולים, בעיקר ממגורות, מפעלי תעשיה, גשרים ומחסנים גדולים.

עם מותו במאי 1984 ספד לו ד"ר מקס רייס, לימים נשיא הטכניון: "יש לציין באידלמן שלוש תכונות בולטות: כוח יצירה, דמיון עשיר וחדשנות. הוא סלד מההשרה ותמיד חיפש את הפתרון הייחודי והטוב ביותר לבעיה שהעסיקה אותו". (הארץ, 31 במאי 1984).

התוכנית לשיקום המבנה מייעדת אותו לשמש בית תרבות קטן לקבוצות קטנות לצד המשך פעילותו כארכיון הקיבוץ.

ארבע העונות של אריק קורן			
ק"צ	סתיו	חורף	אביב
ברור לכל מתבונן	בחלק העליון ניתן לראות את יצאת מצרים, ואת הסוכות מעל ראשיים של הדמויות הגבוהות	בחלק הימני העליון ניתן לראות ענן ממנו יורד גשם. הדמות משמאל מטפסת על סולם וקוטפת אשכוליות	שתי הדמויות ברבע זה מסמלות את חג הפסח, ואילו השור בעלי קרני הזהב את שבועות. השור מוביל את הביכורים

עבודת אומנות נוספת ששולבה בבית התרבות היא עבודתו של אריק קורן - ארבע העונות. הציור והאמן אריק קורן היה חבר אשדות יעקב איחוד, עבודות קיר שלו פזורים ברחבי הארץ, יצירותיו המוכרות ביותר: עיטורי הפתחים במגדל השעון ביפו וציורי הקיר באוהל

עיון בתיק נוסף של מחלקת העתיקות מלמד על עניין רב שעוררו החאן והמצודה בקרב ארכאולוגים בריטים. בשנת 1921 התרע מושל הגליל בדקוק (Badcock) שהאתר החשוב הזה חשוף לביזה של האבנים וביקש מהנוגעים בדבר לטפל בשימור האתר. מחלקת העתיקות הייתה ערה לנושא, עקבה אחרי האתר והנזקים שנגרמו לו אך בפועל לא נעשה דבר. תיעוד צילומי מרשים מצוי בארכיון וחושף בפנינו את ייחודו של האתר. התצלומים באדיבות ארכיון רשות העתיקות

Suq el Khan, Kh., SRF_179 (21/21)

הח'אן מתועד למאה ה-15 והוא פעל כשוק אזורי עד 1902. אמנם על פי שנת החתך

השרירותית (1700) אין האתר נכלל בתחום האחריות של המועצה לשימור אתרי מורשת, עם זאת ברצוננו לעורר את הנושא ולקוות שכל הנוגעים בדבר יחברו לקדם את השיקום והשימור של האתר המרשים הזה.

בקיץ האחרון החלו עבודות להרחבת כביש 65, עבודות שהוקפאו לאחרונה, עם זאת מתוך אמונה שהן תצאנה לדרך, יש לתת את הדעת גם על גורלו של הח'אן ההיסטורי המצוי סמוך לכביש. יש לתת את הדעת על הטיפול בו ושילובו במפת האתרים ההיסטוריים.

מצאנו לנכון להביא לידיעת הקוראים דברי רקע ותמצית של ממצאי חפירת הצלה בשטח למרגלותיה הדרומיים-מזרחיים של המצודה ממערב לחנות תגרים שהתנהלה בשנת 2014 על ידי הארכאולוגית עדנה דללי-עמוס.

יוסקה אידלמן 1938 באדיבות ארכיון יגור

אידלמן מעורב בתכנון בקיבוצו יגור. כמהנדס הייתה לו ראייה חדשנית והוא הירבה לבנות מבנים חדשניים ובמפתחים גדולים. מספרים כי חדר האוכל ביגור נבנה במפתחים גדולים וצוות הבניין המקומי פחד לפרק את תבניות התקרה. רק כאשר יוסף נכנס לתמונה והחל בפירוק במו ידיו, הצטרף אליו כל הצוות. בשנים אלה מהנדסים רבים תכננו מבנים אדריכליים ברמה סבירה ויותר מזה. בשנים 1933-1941 שימש אידלמן כמנהל והמתכנן הראשי במשרד לבינוי (הלשכה הטכנית) של הקיבוץ המאוחד. במסגרת תפקיד זה תוכננו בניצוחו יישובים קיבוציים נוספים ביניהם

עין גב, אפיקים, אשדות יעקב, רמת הכובש, נאות מרדכי, גנוסר ועוד רבים. אידלמן תכנן את בית התרבות הראשון באשדות יעקב, ובקיבוצים אחרים תכנן מבני ציבור רבים, לדוגמה, חדר האוכל בעין החורש. אידלמן גם היה פעיל בארגון 'ההגנה' והיה מעורב בתכנון יישובי 'חומה ומגדל'. יצירה בולטת אחרת שלו מאותה התקופה הייתה הסליק ב'מכון אילון' בגבעת הקיבוצים ברחובות, הסליק תוכנן בתוך בור גדול בעומק של שמונה מטר

הפרגולה ההיקפית באה לתת מענה אקלימי הולם לתנאי מזג האוויר באזור החם מאד של עמק הירדן. הצללה היקפית הנשענת על עמודי עץ, ולעתים עמודי בטון או פלדה, הייתה מקובלת במבנים רבים בני התקופה. הפרגולה במקרה הנכחי ייחודית בכמה פרמטרים: העומק של 3 מטר משפר הגנה משמש וגם יוצר מרחב שימושי יותר. הקרוי בפח גלי זול, אבל מאפשר שיפועים מינימליים. החיפוי התחתון במזונוט נותן תחושה מכובדת יותר, אף שהחומר במהותו זול, והשימוש בשבכות עץ כמעקה תחתון וכהצללה עליונה תורם אף הוא להגנה נוספת מהשמש וגם לתחושה של מרחב מוגבל ומבוקר גם בשטח הפרגולה.

הדמיה מבט ממערב, מבנה מקורי ללא הגדלות

לגבי הפתרון של שבכות העץ, שתי הערות: א. הפתרון המיושם הוא פשוט מאד וחסכוני בחומר, היחס בין המאמץ לבין התוצאה הכוללת הוא מדהים בעיני. ב. המבנה כולו קופסתי ופשוט מאד, ועטיפתו במבנה עץ יוצרת מגוון, ניגוד בחומרים, ונותנת למבנה אופי מאוזן וחם יותר. בסך הכל מהווה הפרגולה תוספת מבורכת למבנה והתוצאה הכללית מפתיעה באיכותה האדריכלית ובאפקט שלה.

המהנדס והמתכנן יוסף אידלמן

יוסף אידלמן נולד בשנת 1906 במינסק. מגיל צעיר היה ציוני פעיל ואף נאסר בשל פעילות זו. בשנת 1925 עלה ארצה ושנה לאחר מכן עלה עם חבריו ליישב את קיבוץ יגור למרגלות הכרמל. הוא

ח'אן אל-תוג'אר שבגליל התחתון משווע להצלה

ח'אן אל-תוג'אר צילום אוויר ממזרח למערב
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=73162210>

הכסאות ותקוותנו שהעלאת הנושא יעורר שוב את הצורך הדחוף למציאת פתרון.

עיון בתיקי מחלקת העתיקות המנדטורית מלמד שהיישוב היהודי בגליל התחתון ראה במקום מפגע ביטחוני והגיש בקשה למשטרת המנדט להרוס את המקום. בתגובה הסבירה מחלקת העתיקות שהח'אן והמצודה המערבית הם אתרים בעלי חשיבות גבוהה - "ולצער אינני יכול לאשר את הריסתם" - וטוב שכך.

8) באוקטובר 1937,

Khan al-Tujjar (Suq al-Khan), 1st Jacket ATQ_699 (5/4)

שוק סוחרים בחנות תגרים (חאן אל-תוג'אר),

עדנה דללי-עמוס, ארכאולוגית ברשות העתיקות מחוז צפון

רקע היסטורי

המצודה ממוקמת בגדה המערבית של נחל קשת והח'אן בתוך ערוץ נחל קשת השופע במעינות מים וצמחייה עבותה. כמו בתקופות הקדומות כך גם בימי הביניים עברה בבקעה הצרה של ערוץ הנחל הדרך הראשית בין דמשק לקהיר. בתקופה העות'מאנית הצטלבה במקום דרך שנודעה בשם "דארב אל חווארנה", הדרך שבאה מעבר הירדן, דרך נחל יבנאל, נחל אדמי, בקעת בית נטופה בואכה עכו (גל 1983 : 92; Karmon 1960:249-251).

המקורות ההיסטוריים אודות ח'אן אל-תוג'אר והמצודה הם רבים. מקורם בכתובים וביומני המסע של תיירים-חוקרים שבמסעם במרחב הסורי-ארץ ישראלי במהלך התקופות הממלוכית והעות'מאנית (מאות ט"ו-י"ט) פקדו את המקום ותיארו את שני המבנים שיצאו להם מוניטין. לתיאורי המסע האלה נוספות גם ידיעות רבות מתעודות (פירמאן) מטעם השילטון העות'מאני מאותם הימים. מקורות אלה מרוכזים במחקרה המקיף של קטיה ציטרין-סילברמן (Cytryn-Silverman 2010a: 69-67).

במהלך התקופה הממלוכית (מאות י"ג-ט"ו) נבנו לאורך הדרכים הראשיות ברחבי "בילאד אל שאם" (היא סוריה רבתי - איזור הסהר הפורה בין ארץ ישראל עד לפרת), כחמישים תחנות דרכים (ח'אנים), ביניהן ח'אן אל-תוג'אר שהיה הגדול מבין אלה שנבנו בגליל (ציטרין-סילברמן 2006 : 66-67). הח'אנים נבנו על מנת ליצור נתיבים בטוחים לנוסעים בדרכים. הם קישרו בין המרכזים העיקריים של האימפריה, שירתו נוסעים בני מעמדות שונים אשר עברו בדרכים לבדם או בשיירות ואף סיפקו שירותי דואר. מיקומם של הח'אנים בדרכיה הראשיות של הממלכה הממלוכית, עודד את המסחר המקומי והבינלאומי והביא ליצירת שווקים מקומיים, מקום מפגשם של סוחרים רבים.

בשלהי התקופה הממלוכית היה חוסר ביציבות השלטונית שהביא בין השאר לחוסר ביטחון בדרכים. בעלי ממון דאגו שהמסחר ימשיך להתקיים, לקחו יוזמה ושיפרו מכספם את שירותי הדרכים; שיפצו ובנו מצודות דרכים והציבו בהם חיילים ופרשים ששמרו על עוברי

אורח תמורת תשלום מס דרכים.

על פי מקור משנת 1520 הח'אן נבנה בשלהי התקופה הממלוכית על ידי שאמס אל-דין אל-מוזליק, סוחר אמיד מדמשק שחי בין השנים 1444-1353. אל-מוזליק בנה ח'אנים רבים על הדרך הראשית שבין מצרים לקהיר וביניהם גם במקום שנקרא בשם 'עיון א-תוג'אר' (מעין הסוחרים). מקור זה מתייחס למבנה הח'אן שנמצא בערוץ הנחל ואין איזכור למבנה המצודה.

בראשית התקופה העות'מאנית הדרכים עדיין לא היו בטוחות וכפי שעולה מתעודה עות'מאנית (פירמאן) משנת 1581 הוזר הגדול סינאן פאשה מבנה צמוד למבנה הח'אן בעקבות הצורך להגן על נוסעים ועולי רגל מפני בדואים תוקפנים (Hedy 1960: no.60, p.110-113). בתעודה אחרת מאותה השנה ישנה התייחסות למצודה המערבית ובה נאמר שהיא מאפשרת להכיל כ-200 שומרים (Heyd 1960: no.64, 114).

בראשית המאה ה-י"ז שהה הנזיר הצרפתי רוג'ר (Roger E)

בח'אן והוא מתאר את המבנה ואת המקום שופע המים וכן שסוחרים רבים פוקדים את המקום ומקיימים בכל יום שלשי שבוע שוק סוחרים גדול (וילנאי 1985 : 2133).

במחצית המאה הי"ז, אוליביה צ'לב, תייר תורכי (1649), תיאר ביומנו את הח'אן ואת האגף החדש שבנה סינאן פאשה וציין שהמצודה נטושה ומשמשת רק בעת גשמים מחסה לצאן של השומרים (Tshelebi / Stephan [Trans.], 1980:33). מאמצע המאה הי"ח המשיך מבנה הח'אן לשמש אכסנייה ולצדו התקיים שוק הסוחרים אחת לשבוע (אנצקלופדיה אריאל 2133-2134).

אולם בראשית המאה ה-י"ט, כאשר מבקר במקום בורקהרדט, תייר-חוקר משווייץ (Burckhardt 1822:333), הוא תיאר את מבנה הח'אן עזוב והרוס ובחורבותיו גרות כמה משפחות ומוכרות קפה, כמו-כן ציין שבכל יום שני בשבוע מתקיים במקום יריד גדול. תיירים-חוקרים נוספים שהגיעו למקום במהלך המאה הי"ט, ביניהם בקינגהם (Buckingham)

החאן על הדרך בין סג'רה למסחה לכיוון דרום, 1935 לערך

שיירת חמורים חולפת ליד הח'אן לכיוון צפון מערב, 1935 לערך

מקור: ארכיון רשות העתיקות תקופת המנדט
Suq el Khan, Kh., SRF_179 (21/21)

1821:457-456), גרן (גרן 1984 : 256), וילסון (Porter 1889:170), פורטר (Wilson 1880:57-56), תיארו שוק גדול והומה שהתקיים כאן בימי שני לצד המבנים החרבים. בשנת 1895 הופיעה בלוח ארץ ישראל פרסומת שהודיעה על קיומו של שוק אל-ח'אן בכל יום שני "אחד מן השווקים היותר גדולים אשר בארץ", ושש שנים מאוחר יותר הודיע הלוח כי "שוק אל-ח'אן נתבטל" (לונץ 1902:30).

סיכום הממצאים שהתגלו בשטח

הממצאים שנחשפו בשטח, למרגלותיה המזרחיים של המצודה, מעידים על פעילות אנושית ערה במקום. על פי המטבעות וכלי החרס הרבים ניתן לקבוע שהפעילות נמשכה משלהי התקופה הממלוכית לאורך כל התקופה העות'מאנית ועד לראשית המאה הכ', עם תחילת המנדט הבריטי בארץ. פרק זמן שתואם את המידע שעולה מן המקורות ההיסטוריים.

ראשיתו של המקום היה בערוץ הנחל, ליד מעיינות שופעי מים וצמחייה עבותה. היה זה מקום מפגש של סוחרים שהיה ידוע בשם 'עיון אל-תוג'אר'. עם בניית הח'אן והמצודה שסיפקו לסוחרים, לעוברי האורח ולסוסייהם בנוסף למקום לינה, אוכל, מים גם הגנה ובטחון, מקום המפגש הפך לתחנת דרכים ידועה במוניטין שלה, ולצדם הלך והתפתח יריד תוסס והומה אדם. היריד שגדל והתרחב עם השנים בכל השטח שבין

ח'אן אל-תוג'אר. ציור משנת 1842 מאת הצייר האנגלי ו.ה. בארטלט (W.H. Bartlett)

By Bukvoed - Own work, CC BY 4.0
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=50635056>

השוק בח'אן אל-תוג'אר היה שוק צבעוני, רועש ותוסס שלא נפל בגודלו בסחורותיו ובהמולתו משווקים ידועים באירופה של אותם הימים, כפי שמצטייר ביומן המסע של התייר-חוקר וילסון: "...ביום בו מתקיים השוק כל האזור מתמלא באוהלים, גמלים, סוסים וחמורים, כבשים, עיזים ובקר, אנשים, נשים וטף איכרים, ערבים ויהודים. רעש וקולות אנשים ביחד עם נביחות כלבים. קונוים, מוכרים ומחליפים עד לסוף היום... רוב המסחר הוא סחר חליפין. ערבים שבאים מרחוק, איכרים ותושבי

הישובים יכולים לחדש את ההספקה שלהם לאוהליהם לבתיהם ולשדותיהם..." (Wilson 1812:57), והפליא להמחיש זאת הנוסע-צייר ברטלט במכחולו (איור 12; Stebbing 1847: plate 230).

החפירה נערכה בחודשים מאי-יוני 2014 בעקבות תוכנית להנחת צינור גז, בתוואי של נחל קשת המקביל לכביש 65 (צומת גולני-עפולה), נחפרו ארבעה ריבועים (100 מ"ר), (הרשאה -7127/2014 (A) מטעם רשות העתיקות, בניהולה של עדנה דללי-עמוס. סייעו בחפירה אנו ברון (מנהל שטח), ואליד אטראש (הנחייה מדעית), עדנה שטרן (קרמיקה), רועי לירן (מדידות), חגית טחן (ציור כלי חרס), דונלד צבי אריאל (מטבעות), עדנה דללי-עמוס (צילום), יוסי יעקובי (מנהלה) ופועלי כוח אדם משרעם וממנדא.

של מקטרת קדומות בח'אן אל תוג'אר מעידה על מרכזיותו של הח'אן והשוק שלצידו בנתיבי הסחר באימפריה העות'מאנית. הסוחרים הביאו עימם את תרבות העישון כבר בשלב מוקדם להופעתה בארץ. במפגש השבועי בשוק המרכזי בחאן אל-תוג'אר, שבו התאספו גם תושבים רבים מן הכפרים והערים בסביבה ועוברי אורח, הפיצו ביניהם את תרבות העישון יחד עם שתיית הקפה (Porter 1889:170) בשילוב עם עסקים.

גם הממצא הארכיזואולוגי משתקף בתיאוריהם של נוסעים-חוקרים שציינו שהסוחרים והאיכרים המקומיים הגיעו לשוק בסוסים ובגמלים, שאיתם התניידו, וסחרו בכבשים, בעיזים ובעיקר בבקר וכלבים שהתרוצצו בשוק והצטרפו בנביחותיהם להמולה (Buckingham 1821: 456-457).

הח'אן למצודה, התקיים אחת לשבוע במשך מאות שנים, גם כאשר הח'אן והמצודה ננטשו ונותרו חורבות. הממצאים הרבים שנמצאו בחפירה הם שיירים מהפעילות המסחרית ומשמישים עדות חומרית לעסקים בינלאומיים שהתנהלו בשוק הגדול שהיה הומה אדם ותוסס ודמה ליריד אירופאי (Buckingham 1821:457-456).

מכלול כלי החרס כלל כלים מייצור מקומי וקבוצה של כלים, בעיקר קערות, מיובאות מסוריה, טורקיה, איטליה ואף מסין. מכלול דומה למכלולים

שנמצאו במרכזים עירוניים חשובים כמו בצפת, שהיתה עיר המחוז, בבית שאן, ביוקנעם וברמלה. לראשונה, מכלול כזה נמצא בתחנת דרכים בפנים הארץ. כלים אלה שימשו סחורות נלוות שיובאו לארץ על ידי סוחרים וונציאנים שהגיעו לנמל בעכו לקנות מוצרים חקלאיים מקומיים, בעיקר כותנה, ונמכרו לסוחרים מקומיים שהפיצו אותם בין המרכזים הגדולים ברחבי ארץ ישראל וסוריה (Stern 2014a:149).

הסוחרים הביאו איתם לא רק כלי שולחן מרהיבים אלא גם את אחד המנהגים החברתיים החדשים שהתפתחו באירופה והוא העישון במקטרת. מכלול המקטרת שנמצא בחפירה מייצג את טווח הזמן מראשית הופעתה במזרח התיכון, באמצע המאה ה-17 ועד לראשית המאה ה-20, משך הזמן בו התקיים השוק. המצאותם

ראש פינה

בשנת 2022 - תשפ"ב, תציין המושבה ראש פינה 140 שנה להקמתה. לקראת המועד מתגבשות בימים אלה תוכניות ובכלל זה טיפול במספר אתרים היסטוריים במושבה. לאחרונה התבררנו, שבמסגרת תוכנית העבודה נכלל שימור בית הכנסת, ונקווה שגם אתרים נוספים כמו הסביל בוואדי ראש פינה.

בית הכנסת של ראש פינה, אדר' גליה גלעדי

של כיפות וקמרונות אבן לארכיטקטורה של גגות רעפים, הן בשכונות הראשונות שנבנו באותן שנים מחוץ לחומות ירושלים והן במושבות החקלאיות החדשות.

הטיפול האדריכלי במבנה אופייני לבתי הכנסת במושבות הברון. הבניין עשוי בפשטות ובאיפוק: בניין מלבני בעל קומה נאה ועליו גג רעפים משופע. בפנים ניכר רצון ליותר קישוט ופאר, שבא לידי ביטוי בתקרה המקומרת המצוירת, בארון הקודש המרשים ובבמה.

בית הכנסת בראש פינה הוא מבנה הציבור הראשון שנבנה במושבה ושימש שנים רבות כמרכז הרוחני והתרבותי של מתיישבי ראש פינה. בית הכנסת, שנבנה בכספי הברון רוטשילד, אופייני לבתי כנסת שנבנו בארץ משנות ה-80 של המאה ה-19 בכלל, ולבתי הכנסת שנבנו במושבות הברון בפרט. האנשים שהקימו את המושבות היו שומרי מסורת. הברון רוטשילד ייחס אף הוא חשיבות לבניית בתי כנסת במושבות והקצה למטרה זו סכומי כסף נכבדים. בשנות ה-80 של המאה ה-19 מסתמן מעבר מארכיטקטורה

ימי ראשית המושבה והקמת בית הכנסת

גיא אוני

מוינשט ברומניה ששאפו לעלות ולהתיישב בארץ. שוי"ב, שנשלח לארץ כדי לאתר מקום מתאים להתיישבות, רכש ביולי 1882 את הקרקעות שהיו חלק מאדמות גיא אוני ואדמות נוספות מהכפר ג'עוני, ככל הנראה כ-4,000 דונם. שטחים נוספים נרכשו על ידי מתיישבים מרוסיה.

בחודש אוגוסט 1882 יצאה האוניה 'טטיס' מנמל גאלאץ שברומניה, כשעליה כ-50 משפחות עולים. לאחר תלאות ירדו הנוסעים בחוף ביירות ובמסע רגלי, בעזרת חמורים ופרדות, הגיעו לצפת ושכרו מספר בתים למגורים זמניים. המתיישבים החליטו לשנות את שם המקום לראש פינה לפי הפסוק מתהילים, קי"ח, כ"ב: 'אבן מאסו הבונים, הייתה לראש פינה'. המתיישבים, שלא היו בעלי רקע חקלאי, סבלו מקשיים שונים וממצוקה כספית ובתום שנתה הראשונה, הגיעה המושבה למשבר קשה, שאיים על המשך קיומה. בשנת 1883 נחלץ הברון רוטשילד לעזרת ראש פינה שהפכה לאחת מהמושבות הראשונות אותן לקח תחת חסותו. בתמורה להעברת בעלות על כל האדמות ומבני המושבה לידי הברון, דאג הוא להמשך קיומה ובנייתה ותשלום חובות המתיישבים.

ראשיתה של ראש פינה ביוזמה של 'החברה ליישוב הארץ', שנוסדה על ידי אלעזר רוקח, נכדו של ישראל ב"ק, ויוסף פרידמן, מבני 'היישוב הישן' בצפת, שמאסו באורח החיים שהתבסס על כספי החלוקה וביקשו להקים התיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל. ב-1876 רכשו אלעזר רוקח וחבריו כ-4000 דונם מאדמות הכפר הערבי ג'אעונה, ששכן למרגלות צפת בסמוך לדרך צפת-טבריה, וביוני 1878 התיישבה במקום הקבוצה הראשונה של משפחות יהודיות מצפת. המתיישבים קראו ליישוב החדש בשם 'גיא אוני'. בצורת, רעב, מחלות, תנאי המגורים בבקתות חמר קטנות וצפופות והעדר ניסיון מקצועי-חקלאי אילצו את המתיישבים לנטוש את המקום. רובם חזרו ככל הנראה לצפת במהלך שנת 1880.

ימיה הראשונים של ראש פינה

דוד שוי"ב היה ממייסדיה של 'חברת יישוב ארץ ישראל על ידי עבודת אדמה', שברומניה. האגודה נוסדה לאחר קונגרס פוקשאן, הקונגרס הראשון של חובבי ציון ברומניה, ומנתה כ-30 משפחות של חסידים מהעיר

וחיתוכי עץ. עמודי התפילה והספסלים למתפללים, העשויים מעץ מלא, נעשו גם הם ככל הנראה על ידי דרכסלר, ומשמשים את באי בית הכנסת גם בימינו.

בית הכנסת במחצית הראשונה של המאה ה-20

בשנת 1900 העביר הברון את ניהול המושבות לידי חברת יק"א, הפקידים פוטר ובראש פינה נותר רק הפקיד שמואל סג"ל, שכונה 'ידיד האיכרים'. ניהול בית הכנסת נמסר לאיכרים, שהורידו את ה'מזרח' המוגבה לגובה מפלס רצפת בית הכנסת, כך שלא יהיה מורס משאר הספסלים. מרצפות טרה קוטה אדומות משני צידי ארון הקודש, בשונה מרצפת בית הכנסת המרוצפת אבן לבנה, מהוות עדות לבמה שהוסרה. הבמה בחזית ארון הקודש נותרה במקומה ובה היה עובר החזן ומתפלל את כל תפילות השנה, השבתות, החגים והימים הנוראים. את שכר השמש אספו האיכרים ביניהם ושילמו לו.

בשנים הראשונות שרת בית הכנסת את בני כל העדות, אשכנזים וספרדים. בתחילה הייתה דרך התפילה כמקובל, אבל אחר כך חלו בה שינויים. המורים חיים קלר וברוך בן יהודה הנהיגו את ההברה הספרדית, ואילו המורה וילקומיץ הנהיג קבלת שבת מיוחדת לתלמידים. בית הכנסת שימש כמרכז רוחני וחברתי לקהילה. אורחים חשובים שהגיעו למושב התקבלו בבית הכנסת, ובהמשך בבית הספר.

תיאור ביקורתי של התפילה בבית הכנסת, מביא ד"ר יוסף קלוזנר, שהתארח במושב עם אשתו בשבת י"ז באייר תרע"ב (מאי 1912): 'למחר, בשבת בבוקר, הלכתי לבית הכנסת היפה והגדול של ראש פנה. המתפללים היו מרובים. כולם היו לבושים בגדי חול, כנראה מתוך עניות. התפילה בציבור הייתה בהברה אשכנזית-פולנית משובשת ומגוחכת. עבר לפני התיבה וקרא בתורה יהודי 'חסיד' אחד מצפת, בעל פאות ארוכות ובעל תנועות משונות, שיש לראותן אך בעיירות הנידחות של פולניה. והילדים שהיו בבית הכנסת, הילדים חניכי בית ספרו של וילקומיץ, אלה הילדים שהם מדברים וקוראים עברית בהברה ספרדית ושכל תנועותיהם וכל השקפותיהם וכל מנהגיהם שונים תכלית שינוי מאותם של החסיד הצפתי - הרגישו עצמם כזרים בבית ה'. כאילו היו מביאים אותם ממושב עברית חדשה של ארץ ישראל החדשה לעיירה פולנית גלותית!...

בחורף תרע"ד (דצמבר 1913) ביקרו במושב הרב קוק והרב זונפלד במסגרת 'מסע הרבנים' והתארחו בה בשבת. ביומני המסע של הרבנים מתוארים גם רשמי הביקור בבית הכנסת של ראש פינה: "רוב בני המושבה אנשים פשוטים וכשרים. אבל מפני דאגת הפרנסה הם מושפעים הרבה מפקידי היק"א ומנהל בית הספר. יש להם בית הכנסת גדול ויפה. יש גם רב במושב, אבל לא עלה בידו להשפיע עליהם בחיזוק הדת לפי הערך הראוי, מפני פירוד הדעות בינו ובין חלק מבני המושבה. יש לו מניין בביתו ואינו בא לביהכ"ס ואינו דורש שם. ולעומת זו המורה המנהל וו. [וילקומיץ] דורש לפרקים בביהכ"ס ויש לו כח השפעה".

תיאורים מנוגדים אלו של ד"ר קלוזנר מצד אחד, והרבנים מן הצד השני, ממחישים את הקרע שהחל להיווצר באותה תקופה בין אנשי היישוב הישן לאנשי היישוב החדש, על רקע של שמירת דת, קיום מצוות והחינוך המודרני הלאומי עברי בבתי הספר שהוקמו במושבות.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה הפקיעו התורכים את מבנה בית הספר למטרת הקמת בית חולים צבאי, והתלמידים והמורים עברו לבית הכנסת הגדול.

בית הכנסת, ארון הקודש, 1962
מקור: אוסף התצלומים הלאומי

ראש פינה - מראה כללי
תאריך: 1886-1887 בית הכנסת נראה בתמונה עם גג שטוח
מקור: אוסף פרטי, דר' ירי רימון. באדיבות אורי בירן

הקמת בית הכנסת

מייסדי ראש פינה, שהיו שומרי מצוות, ביקשו להקנות למושב צביון דתי. בתקנות ראש פינה, שנוסחו והתקבלו במוצ"ש שובה תרמ"ג (6.10.1882) נכתב: "בני החבורה מחויבים לעבוד ככל יכולתם ובכל נפשם לטובת הכלל ולטובת הרעיון ולהתהלך לרוח תורתנו, דתינו הק' ולאום ישראלי... כל בני המושבה מחויבים לקיים כל מצוות התלויות בארץ אם לא בהיתר הרבנים וגאוני הדור".

עד להקמת בית הכנסת התפללו בני המושבה תחילה בסוכה עשויה גומא ובהמשך בביתו של אחד האיכרים.

בניית בית הכנסת החלה, ככל הנראה, בתקופה בה כיהן יצחק אושרי כפקיד הברון בראש פינה (יולי 1884 עד יוני 1885) והסתיימה בתקופת כהונתו של בנשימול (בן שמואל) יעקב, שהחליף את אושרי והיה למנהל ראש פינה מטעם הברון בתקופה שבין דצמבר 1885 ועד לאוקטובר 1888.

על פי עדויות השמורות בארכיון אתר השחזור בראש פינה - "זה היה בנין בעל גג ערבי עם חלונות קטנים. עזרת הנשים שימשה גם כבית ספר, הכניסה לבית הכנסת הייתה מפרוזדור שממנו נכנסו בדלת אחת לבית הכנסת ובדלת שניה לעזרת הנשים. בקומת המרתף נבנו מקווה ובית מרחץ וחדרים ששימשו כבית ספר". בתמונה שצולמה ב-7-1886, ככל הנראה לקראת ביקורו הראשון של הברון רוטשילד בארץ, ניתן להבחין במבנה המתאים לתיאור. מתחת לבית הכנסת, בקומה התחתונה של בניין בית הכנסת, נבנה מרחץ זיעה (שוץ-בוד).

מיקום בית הכנסת

בית הכנסת הוקם בסמוך לבתי המתיישבים, בקצהו של 'רחוב הפקידות', שהולך אל 'בית הפקידות'. מיקום בית הכנסת נבחר על-ידי הרב הראשון של ראש פינה, טודרוס הכהן זילברמן, משני טעמים:

- ♦ במקום אתר עתיקות, שעל פי המסורת המקומית של תושבי גיאעונה נקרא 'כניס אל יהוד' (בית כנסת של היהודים).
- ♦ חלקו הדרומי של בית הכנסת פונה לבית העלמין. לדברי הרב: 'כשיעמדו להתפלל תפילת שמונה עשרה בכיוון ירושלים בצד דרום כל מתפלל יראה מולו את בית החיים, וכך לא יגבה לב העשיר בעושרו. הוא ידע כי כאן קצה הדרך של כל בשר, כעשיר כעני'.

ביקור הברון 1887 והרחבת בית הכנסת

בביקורו הראשון בארץ, במאי 1887, התארח הברון רוטשילד גם בראש פינה. במהלך הביקור הורה הברון להקים מבני מגורים לתושבים. המשימה הוטלה על יהושע אוסובצקי, שהועבר מתפקידו כפקיד בראשון לציון אחרי מרד התושבים. בתקופתו של אוסובצקי זכתה ראש פינה לפיתוח נרחב וגם מבנה בית הכנסת שופץ והורחב. הגג השטוח כוסה בגג רעפים. את התקרה הקעורה התקין עקיבא בירנבוים דרכסלר, מראשוני המייסדים, וצייר אותה "כדמות השמיים כחול תכלת מצוירת עננים, כשכלי הזמר הכתובים ב'הללויה' האחרונה של תהילים מצוירים בשתי פינות השמיים של בית הכנסת ושני דקלים בשתי הפינות האחרות של השמיים".

משני צידי ארון הקודש הוקמה במה מוגבהת עליה ישבו הפקידים, בעוד שהאיכרים ישבו למטה.

פתחי בית הכנסת שונו אף הם ונבנו הפתחים המקושטים, כפי שהם מוכרים לנו כיום. דלתות הכניסה, החלונות, ארון הקודש, הבמה והמחיצה המפרידה בין עזרת הנשים נעשו אף הם על ידי דרכסלר, בעבודת חריטה

בסוף שנות ה-90 שופצה קומת המקווה, בתכנונו של האדריכל יהודה פורת, ולמעשה שונתה לבלי הכר.

פנים בית הכנסת
בזמן
עבודות השימור -
1996

חיזוק הגג
1996

בית הכנסת כיום

בבית הכנסת לא נערכו שינויים מבניים. המבנה כמעט שלא השתנה לאורך השנים ונשמרו פריטי הריהוט המקוריים. בית הכנסת הנו חלק מאתר השחזור בראש פינה וככזה הוא משמש כמוקד לביקורים. העמותה לשחזור מושבת הראשונים ראש פינה עושה מאמצים לשמור על אופיו המקורי של המבנה, כולל הריהוט המקורי. המקום משמש כיום כמרכז דתי עבור קהילת חב"ד בראש פינה. חבריה מתפללים בו בכל ימות השנה, וראשיה שותפים למאמצים הנעשים כיום לגיוס כספים לטובת עבודות שימור בבית הכנסת.

חזית דרומית - מבט מבית הקברות

חזית צפונית - מבט רחוב הנדיב

אליו מכיוון בית העלמין של ראש פינה, יבחינו במעלה צלע ההר מימינם בשרידי חורבותיו של הכפר ג'אעונה. בין החורבות מבנה נסתה, המתגלה לעין רק כאשר קרבים ממש לידו, הנראה כסביל מים שלו שוקת ופתחי שלושה ברוזים (איור 2). השאלה המתעוררת היא מדוע יבנו סביל במיקום זה? כמעט בשיא צלע הוואדי, ליד שביל בו לא יהלכו עוברי אורח, וכן נדרש מאמץ מיוחד להעלות את המים מהוואדי על מנת שיזרמו מהמבנה. מאמר זה יתמודד עם שאלות אלו ויצגי להן תשובות.

בשנת 1882 רכשו מייסדי ראש פינה כשליש

מכונה עין גיא-אוני (בעבר עין אבו ח'ליל). חדי העין ההולכים בוואדי, מיד לאחר שנכנסו

בית הכנסת במחצית השנייה של המאה ה-20

התפתחות השטח הבנוי של המושבה מזרחה, לכיוון כביש 90 ועל המדרון שמתחת לגן הברון, ומעבר משפחות הוותיקים לשכונות החדשות, הביאו החל משנות ה-60 של המאה הקודמת לנטישת הרחוב העליון וסביבתו. בית הכנסת הפסיק לתפקד באופן סדיר. תפילות התקיימו רק בימים הנוראים ובשלושת הרגלים, או באירועים מיוחדים כמו חגיגות בר מצווה וברית מילה.

שינויים ושיפוצים במבנה בית הכנסת

בית הכנסת, חזית צפונית מתוארך לסוף שנות ה-70
מקור: עזבון אדרי' דן טנאי, מוזיאון רוקפלר

המבנה, שהוזנח בשנות ה-60, שופץ בשנת 1975, לקראת חגי תשרי. בין היתר חודשו ציורי התקרה על ידי הצייר פסח בן אורי מצפת, שצייר (או חידש) את התקרה גם במחצית הראשונה של שנות השלושים. לקראת סוף שנות ה-70, לאחר הקמתה של העמותה לשחזור ופתוח מושבת הראשונים, הוזמן האדריכל דן טנאי להכין תכנית לשיפוץ מבנה בית הכנסת. במקביל עסק האדריכל בהכנת תכנית מתאר לאתר השחזור.

העבודות כללו הסרת טיח וחשיפת האבן בחזיתות בית הכנסת, החלפת חלונות עץ בקומת בית הכנסת, הוספת תומכה חיזונית ויציקת גג בטון גלי בחזית הדרומית בקומת המקווה.

פנים בית הכנסת - סוף שנות ה-70
מתוך סרטה של ליהי חנוך 'החלומות האבודים של הרחוב העליון' (1978)
באדיבות אורי בירן

בית הכנסת, חזית צפונית, 1980
לאחר השיפוץ
שתוכנן על ידי אדרי' דן טנאי
מקור: ארכיון אתר השחזור ראש פינה

באמצע שנות ה-90 נערך במבנה שיפוץ נרחב נוסף, בתכנונם של האדריכלים קלמן וירון כ"ץ. במסגרת השיפוץ נוספה מרפסת חיזונית בחזית הכניסה לבית הכנסת לצורך הנגשתו, חלונות ודלתות (ככל הנראה מקוריים) הוחלפו בחדשים כדוגמת המקור, תוך שימוש בפרטי פרזול מקוריים. בנוסף שופצו ותוקנו ספסלי עץ קיימים, ויוצרו ספסלים נוספים כדוגמת הקיים.

האמנם סביל מים בוואדי ראש פינה?

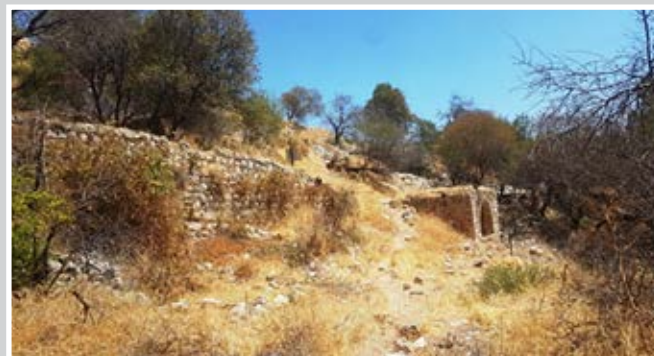
איור 1: המבנה בעין כדן

נחל ראש פינה מתחיל את מסלולו במורדות המזרחיים של הר כנען ונחשב לאחד הנחלים היפים בארץ אשר הוכרז גם כשמורת טבע. נחל איתן ששלוש נביעות מים במעלה ההר בואכה צפת שופעות כל השנה ומזינות את מימיו. עד לשנת 1948 היה שמו של הנחל וואדי אל ג'אעונה (الجاعونة), כשמו של הכפר הערבי הגדול ששכן צמוד לראש פינה ותושביו נעקרו במלחמה. גם שמם הקודם של המעינות חלף מן העולם: המעיין המזרחי נקרא עין כדן ובעבר

עין אל קובה (מעין הכיפה), המעיין המרכזי שמו עין פינה (בעבר עין תורכמאן) והקרוב לצפת

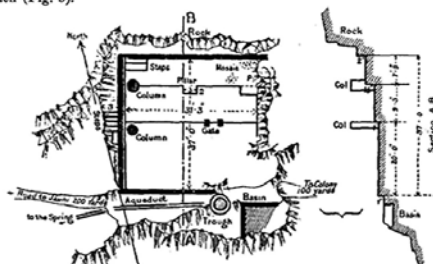
איור 3: קטע מפת הכפר ג'אעונה וסימון המבנים של מי השתיה, 1947
אל ג'אעונה, 1-1250, פלשתינה (ארץ ישראל), מחוז גליל, נפת צפת, מפה 1 1243, BB.AF.1D. 00071706.81 Survey of Palestine 1947

איור 2: מבנה שוקת המים, צילום ממערב

למקום בו היה בעבר בית מרחץ עתיק אליו הוליכה אמת מים מהמעייין. בשנת 1888 תיאר ושרטט את המקום גוטליב שומאכר (Schumacher), מהחוקרים הבולטים של ארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 תחילת המאה ה-20 בתחומי המחקר הארכיאולוגי והטופוגרפי (ותחומים רבים נוספים). המאמר התפרסם בכתב העת של קרן החקר הבריטית לחקר ארץ ישראל (PEF), וכתורת: "Recent discoveries in Gallilee"

Jāma.—At the Jewish colony Rūshpina, near Jā'uni, at one hour's ride eastward from Safed, I lately came across an old ruined Jāma', also known by the name "Beit el Arab," the house of the Bedawin, which, from its plan, must have been something like an ancient bath (Fig. 9).

איור 4: קטע מתוך המאמר ושרטוט שנולו אליו
Gottlieb Schumacher, Recent discoveries in Galilee, Palestine Exploration Fund Quarterly Statement, Vol. 21.2, April 1889, pp. 68-78

[...] במושב ראש פינה, ליד ג'אעונה, במרחק שעה נסיעה לכיוון מזרח מצפת, עברתי על פני חורבות של מבנה, בשם 'בית אל ערב', בית מרחץ, שעל פי התוכנית שלו שימש ככל הנראה כבית מרחץ. רצפת אחד החדרים בבית המרחץ הייתה מכוסה באבני פסיפס בצבעים שונים וניתן היה להבחין בשרידי עמודים וגם בפתח הכניסה לבית המרחץ ובאמת מים שהוליכה לבריכה הרוסה. שומאכר תאר גם חלקים של עמוד רחב לגביו הסיק שיתכן והשתייך לבית כנסת עתיק.

איור 5: ממבנה המים מוביל צינור מתכת לכיוון בריכת מים שנבנתה מעל ראש פינה, כנראה במקום בו מצויות הבריכות העגולות המשמשות את ראש פינה כיום

עשב שנקרא "כתית" וכך הניחו את הצינורות מן המעיין העליון אל המעיין השני ומהמעייין השני אל התחתון. מן המעיין התחתון אל הבריכה שהוקמה מעל המושבה הונחו צינורות ברזל ארוכים כשכל צינור הובל על ידי שתי פרדות או גמל [...]. (בן אריה, דואר היום, 1.4.1932). בניית המבנים סביב המעינות והנחת תשתית הצינורות נמשכה מספר שנים והסתיימה כפי הנראה בשנת 1893. בשנת 1895 כבר נכתב בעיתונות התקופה אודות המים שזרמו בצינורות לבתים ואף השקו בהם את הגנים שלידם. עיתון "הצפירה" הילל בשנת 1896 את הברון רוטשילד במילים חמות: "... ביחוד לישירים נאווה תהילה על אודות המים, אשר לפנים לא היה להם די צרכם, ועתה ע"י ההוצאה המרובה שנדרשה לזה וע"י השתדלות הפקיד, ינהרו נהרי מים בכל פנה ובכל בית מהבתים החדשים..."

והוסיף לתיאור אליהו שייד, מנהל מושבות הברון רוטשילד בארץ ישראל: [...] הורים את שלושת המעינות לאגן אחד ומשם, בתעלות ענפות למדי, הובאו המים תחילה לשוקת שעמדה לשירותם המיוחד של ערביי ג'אעונה וכן התקין להם חדר אמבטיה ובריכות מים נאות ברחובות כפרם. מעולם לא חזו בחינה שכזאת. בכוחו של לחץ המים יכולנו להזרים מים לכיור של כל משפחה יהודית [...]" (שייד, זיכרונות, 1983) רבקה גרובובסקי (1898-1962), שנולדה במושב, תיארה בזיכרונותיה את מקורות המים בג'אעונה: "... כשנבנתה המושבה בנו בשביל פלאחי הכפר שני מקומות ציבוריים לברזים, אחד מצד מזרח לכפר ואחד ממערב. שם היו מתאספות הערביות וממלאות מים. את בהמותיהן השקו מן השוקת הכללית [...]" (גרובובסקי, זכרונות, 1983).

בספר על ג'אעונה, שכתב תושב הכפר שעקר לסוריה בשנת 1948, מציין גם הוא כי בכפר היו שני מקורות מים שניזונו ממעיין אבו ח'ליל: מקור אחד בצד מזרח כונה עין א-לחאם (اللحاح הקצב) והשני במערב, שכונה עין א-סיד (السيد האדון).

המבנה הנראה כסביל מים, שהוזכר בתחילת מאמר זה, הוא עין א-סיד, אחד משני מבני המים הציבוריים שנבנו עבור הכפר ג'אעונה על ידי אוסובצקי. במפת הכפר ג'אעונה (איור 3) מסומנים מקורות המים הציבוריים.

מבנה המים נבנה קרוב מאד

מאדמות הכפר ג'אעונה והחלו לבנות את בתייהם לצד בתי הכפר. שנים אחדות נהגו כאנשי הכפר ואת מי השתיה היו מביאים מהמעייין בוואדי: [...] שבע שנים הבאנו את מימינו ממרחק של שנים-שלושה קילומטרים [...] הספקת הבאת המים לבית כולה הייתה מרוכזת בידי הזאטוטים מבני י"ג ומטה [...] חובש את המרדעת על גבי החמור ומעמיס עליו ארבעה פחים [...] בדרכך העינה [...] וממלאים עד שהפחים ימלאו על גדותיהם [...] (בנדל, בוסתנאי, 9.12.1931). כדי להשקות את עדריהם חפרו המתיישבים תעלה, שהובילה מים מהוואדי אל בריכה ולידה שוקת, במורד המזרחי של המושבה. בעבר כונה המקום 'חפאיר' (חפירה) והיום נקרא הרחוב 'דרך הרחט', ועל אזור השוקת נבנה בית-הספר 'וילקומיץ'.

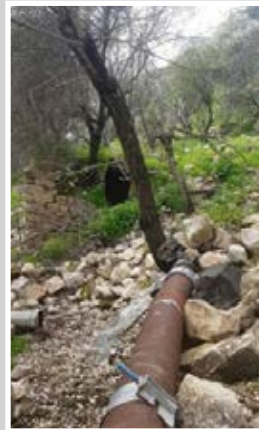
בשנת 1887 ביקר הברון אדמונד דה-רוטשילד לראשונה בארץ. במסגרת ביקורו הגיע גם לראש פינה. כשראה את הקששים עמם התמודדו משפחות האיכרים שהיו כרוכים בהובלת מי שתייה לבתיהם, הנחה את פקידיו לדאוג להובלת המים בצינורות מהמעייין לבתים. עברו עוד כשנתיים עד למינני יהושע אוסובצקי (Ossowetzky), כפקיד המושבה (תקופת כהונתו נחשבה לתקופת פריחה והתפתחות למושבות הגליל). בשנת 1889 עלה בידו של אוסובצקי לרכוש את השליש השני של אדמות ג'אעונה שהיה בבעלותם של בעלי קרקעות ערבים בצפת. עתה כבר היו מרבית זכויות המים בבעלות המושבה ואוסובצקי ניסה לקבל את הסכמת נכבדי הכפר ג'אעונה להעביר את מי המעיין בצינורות לבתי האיכרים 'ברחוב העליון'. ניסיונותיו נתקלו בהתנגדות עזה וחשש מצד הפלאחים שהספקת המים לכפר תקופח. ערביי ג'אעונה הסכימו לבסוף לסגירת המעינות במבנים ולהנחת רשת צינורות, והעמידו תנאים: [...] שהשוקת שתוקם תהא משותפת לערבים ויהודים, ושככפר ג'אעונה יותקנו בשני מקומות ברזים כדי שגשות הכפר ובנותיו לא תאלצנה לעלות אל המעינות [...] מובן שבשני מקומות בכפר ג'אעונה הותקנו ששה ברזים, שלושה שלושה בכל מקום, שבהם זרמו המים יומם ולילה ושם שאבו נשות הכפר הערבי מים [...], על תנאים אלו חתמו בחוזה. אוסובצקי הביא בעל מלאכה מיוחד מביירות שיתקין את האינסטלציה, והקים לו צריף עץ במעיין העליון כדי שילון בו ויעבוד בהתקנת רשת הצינורות [...], את הצינורות הביאו מבירות על גבי גמלים ובהמות. בין מעין אחד לשני הניחו צינורות חמר שאורכו של כל צינור הוא בערך מטר אחד והיקפו 25-30 ס"מ. את הצינורות חיברו אחד אל השני במין תערובת של סיד ומיץ

איור 9: מיכל המים המטויה בחלק האחורי של השוק והצינור שהזרים מים לתוכו (צילום מהפנת בצד מזרחי של המבנה)

איור 8: חזית מבנה המים, ושלושה פתחי צינורות והברזים. בגב מבנה שוקת המים מצוי מיכל מטויה לתוכו נכנס צינור שמילא אותו והזין זרימת מים דרך שלושה פתחי ברזים בחזית שעדיין קיימים

איורים 6 ו-7: מבט מכיוון מזרח אל פתח מיכל מטויה בצידו האחורי של מבנה המים, והצינור שהוביל את המים מהמיכל לראש פינה

סיכום
מהמידע שהוצג לעיל ניתן להסיק שאין המדובר במבנה שנועד לספק מים לעוברי אורח, אלא נבנה על ידי פקידות הברון רוטשילד כדי לספק מי שתיה לגיאעונה והוא פעל עד לעקירת הכפר בשנת 1948.
בעוד שנתיים ימלאו 140 שנים ליסוד ראש פינה (ב' בטבת תרמ"ג, 12 בדצמבר 1882). הצעתנו, לקראת מועד חגיגי זה היא לשקם את מבנה המים והמבנים על המעינות, לשפר את שביל הגישה למבנה מכיוון אתר השחזור ולתרום בכך לחוויית המטיילים באתר. השימור יציג את מפעל מים שבנה הברון רוטשילד לרווחת היהודים והערבים, מפעל שפעל ושהתבסס על עיקרון הגרביטציה.

הרומית. בתוואי האמה החצובה שתיאר שומאכר זיהו הסוקרים צינור שהוביל מים לברכת בטון שהוקמה על בית המרחץ העתיק.
כיום (איור 5) ניתן להבחין בצינור חתוך הפונה אל כיוון מבנה המים מתוך ואדי ראש פינה.
ממבנה המים הצפוני בכפר לא נותר שריד, אך קיים תיעוד מצולם ובו ניתן לראות את הבריכות שהוקמו לרחצה וכביסה (מיקומו מעט צפוני ל"מצפה נמרוד" של ימינו).

בסקר שערכה האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל בשנת 1966 נמצא שחלקו הדרומי-מזרחי של הכפר גיאעונה היה בנוי על תל מהתקופה

איור 11: מבנה המים הצפוני בפאתי הכפר שגבל עם ראש פינה אוסף צילומים גוט-מוסינזון, צילום 001817176, צולם בראש פינה בין השנים 1921-1926, אוניברסיטת חיפה, המרכז למדיה דיגיטלית

* אורי בירן, דוקטורנט בחוג ללימודי ישראל, באוניברסיטת חיפה, חוקר את יחסי היהודים והערבים בגליל העליון המרכזי בתקופת המנדט. פעיל בעמותה לשחזור ראש פינה ונמנה על חבר הנאמנים של המועצה לשימור אתרים. הצילומים בכתבה צולמו על ידי המחבר, 2020.

אחרי 106 שנים שוב הותקנו שערון ופעמון על מבנה בית החולים ההיסטורי בצפת,

אלי אשכנזי, בית קשת, עיתונאי באתר החדשות וואלה

נקודת המפנה בפעילות הארגון היתה בשנת 1894, עם בואו של ד"ר וולטר הנרי אנדרסון כראש המשלחת הרפואית של המיסיון בצפת. הוא הכריז כי הוא רואה במשרתו בצפת את ייעודו בחיים. כעבור שנה כבר רכש חלקה של 15 דונם בצפון העיר במטרה לבנות בית חולים. בתום מלאכת גיוס כספים ועבודות הבניה, נחנך בית החולים בשנת 1904.
המצב הכלכלי בעיר היה קשה ורבים סבלו מרעב וממצב בריאותי ירוד. בית החולים החדש והיחיד בגליל היה שינוי דרמטי. אלא שהטיפול הרפואי היה כרוך גם בחשיפה לסמלים, טקסיות ומאפיינים נוצריים שכללו תפילות, דרשות, ציטוטים מהברית החדשה על שמיכות החולים ועוד.
'מה יעשו החולים העניים האומללים אשר אין ידם משגת שכר להרופא, ובעד סמי מרפא (רעצעפט) כפי אשר יושת עליהם מבית המרקחת', נשאל בעיתון 'החבלצ'ת'. 'אין לפנייהם דרך אחר או למות במכאובים קשים בחולי

של עידן חדש בעיר- עידן של קידמה, מערביות, סדר, אירגון ושל רפואה מודרנית.
עם השנים עבר המבנה תהפוכות שונות עד שלפני כארבעים שנה נסגר, ננטש והחל להתפורר.
בעוד כחודשיים צפוי להסתיים מיזם גדול לשימור מתחם "בית בוסל". מדובר במיזם שימור שהחל לפני כשנתיים והוא נחשב חריג בהיקפו באזור הצפון: תקציב העבודות מתקרב לכ- 90 מיליון שקל, וקדמה לכך עסקת רכישת הקרקע והמבנים, שעלתה למכללה האקדמית צפת 34 מיליון שקל.
המבנה המשוקם יהפוך חלק מקמפוס המכללה האקדמית צפת וישמש כמרכז שירות לסטודנטים הלומדים במכללה. כן עתידים להילמד במבנה מקצועות פרא-רפואיים.
האתר, המוכר כמתחם "בית בוסל", נבנה במקור כבית חולים של גוף מיסיונרי שפעל בארץ ישראל ושמו- "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב יהודים". הגוף פעל בצפת כבר משנת 1896 ושני תחומי העיסוק בהם התמקד היו רפואה וחינוך.

הכתבה פורסמה לראשונה באתר וואלה NEWS

בשיאו של גל הקורונה השני, כשבני האדם נאלצו להתכנס חזרה לתוך בתייהם, הוצבו בחזית מבנה היסטורי בצפת שערון ופעמון, בדיוק כמו שנעשה לפני 106 שנים. נוכח המציאות שכפה הסגר מעטים זכו לראות את מלאכת התקנת הפריטים המשוחזרים או להנות ממראה המבנה שחזר להיראות כמו שהיה בעת חנוכתו בראשית המאה הקודמת.
ארוע החנוכה היה ב- 31 במאי 1904, בטקס רב רושם אליו הגיעו מכובדים רבים, בני שלושת הדתות, לצפות בפלא שמתרחש מחוץ לחומות צפת העתיקה: בית חולים בנוי אבנים מסותתות וגג רעפים ובתוכו מיטב שכלולי התקופה שכללו מערכת מים חמים, חדר ניתוחים מתקדם עם סטריליזציה וארבעים מיטות אישפוז וכמובן גם שערון גדול.
אז, בשנת 1904, הצבת השערון בחזית בית החולים של "האגודה הלונדונית" היתה סמל לתחילתו

איור 2: בית החולים של האגודה הלונדונית עם המרפסת, הפעמון, השעון והכתובת מספר ישעיהו מאוסף ביתמונה

איור 1: מבנה בית החולים לאחר חנוכתו 1904, דגל טורקיה מונף על גג בית החולים מאוסף ביתמונה

פרס ישראל. עם ירידת קרנה של צפת נסגר בית ההבראה ובראשית שנות השמונים נפתח שוב לזמן קצר ושימש כמעונם של עולים חדשים. אחר כך ננטש והוזנח. בשנת 1984 קנה קבלן צפתי את המתחם והסב את חדר האוכל לאולם שמחות. הבניינים ההיסטוריים התפוררו והיה חשש כי יתמוטטו.

נוכח כוונות לבנות במתחם ולשנותו, הובילה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל התנגדות ציבורית והצליחה למנוע מימוש תוכניות אלו. רכישת המבנים במתחם על ידי המכללה הצילה את המבנים מכליה.

האדריכלים של פרויקט השימור הם ציונוב ויתקון אדריכלים. על פי התכנית מתחם 'בית בוסל', הכולל מבנים היסטוריים ששומרו, אורגנו סביב 'פורום' מרכזי שיהיה לב הפעילות בקמפוס. לחלק מהמבנים ששומרו התווספו שטחים המיועדים לפונקציות אקדמיות.

מבנה אולם השמחות 'פלטין', שפעל במתחם הוסב לספרייה אקדמית מודרנית, אודיטוריום, מרכז תמיכה לסטודנטים וקפטריה. המבנה נקרא היום 'בית וואהל'.

החומה הדרומית של המתחם שוחזרה ובית השער שופץ ושוחזר על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במבנה פועלת כיום גלריה.

'בית בוסל' עצמו היה במצב השתמרות בעייתי ונדרשו עבודות שימור ושחזור רבות על ידי צוות משמרים מחברת 'ארכו – תכנון שימור ושיחזור מבנים'.

את עבודת צוות המשמרים הוביל הסתת עופר גרוסמן. חיים דהן, סמנכ"ל בינוי ותחזוקה במכללה האקדמית צפת, אמר ש"כל אבן סותתה באופן ידני והונחה במקומה בדיוק רב וכל קיר קיבל טיפול שימורי בסטנדרט בינלאומי ובחומרים תואמי מקור, כנדרש במסמכי מדיניות השימור של ארגון איקומוס (ICOMOS) הנחשב כגוף מוביל בשימור אתרי מורשת תרבותית'.

לפני כחודשיים, כשעבודות השימור קרובות לסיום, הגיע רגע השיא של התקנתם של השעון והפעמון. קודם לכן היה צריך להשיב למצבו המקורי את המגדל שבחזיתו הם היו בעבר. כותרות האבן היו בלויים וחסרות ובמקום נדרשה עבודת שיקום ושחזור מלא.

במקביל נעשתה פניה לחברת Gillert & Johnston הבריטית אשר ייצרה את השעון המקורי. אולם תשובתם הייתה כי כרגע החברה

בעקבות הפרעות. אנשי הקולג' גם סיפקו בגדים לנזקקים ואירחו במקום אחיות שנשלחו לטפל בנפגעים היהודים.

לאחר פרוץ המרד הערבי הגדול באפריל 1936 ובעקבות המתח הגובר בין יהודים וערבים נוכח טבח של פורעים ערבים, בתושבים יהודים עבר הקולג' לחיפה. משערים שבתקופה זו הוסרו מחזית המבנה השעון והפעמון. באופן סמלי, הפריטים, ש-25 שנים קודם לכן סימלו את צעידתה של העיר לתוך עידן חדש של קידמה ותקווה, נעלמו עם שקיעתה של העיר לתוך מעגל הדמים.

בבניין בית החולים התמקם מטה משטרת הגבולות הבריטית ובבניין בית הרופא הוקמה לשכתו של סגן מושל מחוז הגליל.

איור 4: בית ההבראה 'בית בוסל' בשנות הארבעים צילום: מיקו וטרודי שורץ, מאוסף ביתמונה

בשנת 1943 נמכר המקום לקופת חולים, שהסבה את המבנים לבית הבראה. שם המקום הפך להיות 'בית בוסל', על שם יוסף בוסל, מנהיג פועלים וממקימי דגניה א'. כ-26 שנים קודם לכן היה פעיל מרכזי בפעולות הסיוע לימורשי יהודה' שגורשו על ידי התורכים מתל אביב והגיעו לגליל חסרי כל.

המבנה לא ידע הרבה שנים של שקט וכעבור חמש שנים, בקרבות מלחמת העצמאות בצפת, עבר המקום לידי לוחמי ומפקדי חטיבת 'יפתח' של הפלמ"ח, שבקרבות קשים כבשו את צפת. לאחר כיבוש צפת והקמת המדינה הוכרז 'בית בוסל', לחודשים אחדים, לבית הבראה צבאי מספר 1.

אחרי זמן קצר שב המקום לשמש כבית הבראה של ההסתדרות.

בשנות השישים התווספו למבנה הישן חדר אוכל וחדרי אירוח - אגפים שתכנן יעקב רכטר, חתן

ובתוחלת ממשכה, או לפנות לרופא המסיון, העונה חנם לקוראיו וגם סמי מרפא יתן אין כסף! ומה ידאב לב כל איש החרד לדתו ולתורת קודש', לשון הכתבה המתארת מחזות יום-יומיים של 'עניים חולים זקנים וזקנות סחופים ודוויים סביב חצר רופא בית המסיון', נכתב ביחבצלת'.

מבנה בית החולים שהוקם בפאתי צפת, הפך עם השנים חלק ממרקם העיר וייעודו השתנה מדי פעם, בהתאם לתהפוכות הזמן: בתקופת מלחמת העולם הראשונה הוא הוחרם לצרכי הצבא העות'מאני.

מאוחר יותר נמכר המתחם למיסיון הסקוטי, שהפך את המקום לאכסנייה לפליטים ערבים נוצרים מלבנון, ואחר כך הפך לקולג' של המיסיון הסקוטי, שם למדו בעיקר בעלי המעמד הגבוה מקרב האוכלוסייה הנוצרית בגליל, אך גם תלמידים יהודים כמו שמואל טולדנו מטבריה, לימים ח"כ ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, וכן שמואל פרל, מפקד האצ"ל בצפת, ומאיר מיבר, מפקד העיר במלחמת העצמאות ולימים גם ראש העיר.

שמואל הר נוי, שכיחן כמנכ"ל מכללת צפת, חקר את תולדות המתחם ואת מחקרו פרסם בספר 'רחוקים קרובים' (בהוצאת ספריית יהודה דקל-מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל). במהלך עבודתו מצא מכתבים המעידים על כך שאחרי מאורעות תרפ"ט (1929) שימש הקולג' מחסה לכמה משפחות יהודיות שנותרו חסרות בית

איור 3: ההסבה לבית ההבראה - 'בית בוסל' בשנות הארבעים הראשונות ללא השעון, הפעמון והפסוקים צילום: מיקו וטרודי שורץ, מאוסף ביתמונה

החולים המשוחרר במתחם 'בית בוסלי' הוא ניסיון של המכללה לשמור על הקיים ולשחזר את ההיסטוריה של העיר צפת. המתחם כולו משלב הן את ההיסטוריה של העיר והן את העתיד.

איור 7: הפעמון והשעון בעת ההתקנה
צילום: יוני לובלינר

השעון פנה הד"ר אנדרסון לגברת בריטי ובשר לה על שחסרים 30 ליש"ט לצורך הצבת השעון. למרות התנאי שהציבה מראש, תרמה הגברת את הסכום החסר. בכלל, מתברר כי בבואם לארץ ישראל נדבקו האנגלים בסטנדרטים המקומיים; כל המיזם חרג בעשרה אחוז מהתכנון המקורי ועלה 4,400 ליש"ט במקום 4,000.

התקנת השעון והפעמון החדשים הייתה צריכה להיעשות על ידי החברה האיטלקית, אלא שהמגבלות, שמציבה מנגף הקורונה על ישראל ואיטליה, מנעה מהאיטלקים להגיע לישראל ועובדי חברת 'ארכו' - תכנון שימור ושיחזור מבנים' הם שהתקינו את שני הפריטים במקומם.

הפעמון הממוקם בראש המבנה עשוי יציקה במשקל של כ- 230 קילוגרמים והוא הותקן לאחר שנבנה פיגום לגובה המתאים. הפעמון הונף לגובה בעזרת מנוף והוסע על גלגלים מכניים למיקומו המדויק.

לדברי שלומי בן נון, מנכ"ל המכללה האקדמית צפת, 'התקנת השעון והפעמון על מבנה בית

עסוקה בשיפוץ שעון הביג-בן בלונדון, שעון שאותה חברה גם ייצרה והתקינה במקור. לאור זאת, נערך מכרז בינלאומי בסימו נבחרה חברת Rubagotti Carlo לייצר את השעון והפעמון המשוחררים. מדובר בהעתק נאמן למקור. במהלך המחקר שערך הר נוי הוא איתר בספריית 'האגודה הולנדית לקידום הנצרות בקרב היהודים', שנמצאת באוקספורד, מסמכים ושרטוטים רבים הנוגעים להקמת בית החולים. בין אותם מסמכים מצא גם שרטוטים של מגדל השעון והפעמון וכן שרטוט של השעון בידו של ד"ר אנדרסון בעצמו. בנוסף גם מצא בתיקי הארכיון את תוכנית התבנית בו נוצק הפעמון.

אגב, מחומרי הארכיון עולה שעם תחילת העבודות עדיין לא היה תקציב עבור השעון ורק לאחר תחילת הבנייה גייס ד"ר אנדרסון תרומה של מאה ליש"ט מאישה בשם גברת בריטי. התנאי שהעמידה היה שתרומתה אכן תשמש לייצור השעון ושהעלויות לא יחרגו מעל מאה ליש"ט. לקראת סוף עבודות הבניה ולפני הצבת

איור 6: שיקום הגג ובית הפעמון במהלך העבודה
צילום מתוך אתר 'ארכו שימור ושיחזור'

איור 5: לפני פירוק המרפסת

תיעוד בסקרים מוקדמים והשפעתו על חפירות מודרניות בית הכנסת העתיק אום אל קנאטיר, נועה קידר תדמור

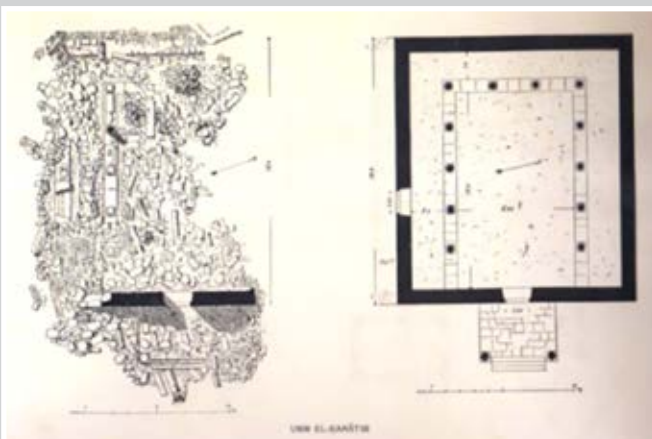
מבוא

ובבית המעיין (שטח A). עם תחילת עבודות החפירה, נעזרו כצפוי החוקרים בשרטוטם של קוהל ואצינגר משנת 1905, אך להפתעתם נתגלתה במהרה טעות מתגלגלת, אשר גרמה לעיכוב בהבנת האתר וחייבה שרטוט מחודש של האתר הארכיאולוגי, תוך ניסיון להבין מדוע חלה טעות זו. להלן יוצג אי הדיק בשרטוט ההיסטורי של קוהל ואצינגר, שגרם להנחה המוטעית. אביא את ההשערות לטעות זו ואציג את השפעתה של הטעות על המשך החפירה המודרנית משנת 2003 שהתבצעה בראשות חיים בן דוד, אילנה גונן ויהושע דריי.

האתר אום אל קנאטיר נמצא כ- 2 ק"מ דרום מערבית לקיבוץ נטור, על הגדה המזרחית של ואדי א-שביב. באתר ניכרים שרידיו של כפר קדום אשר השתרע על שטח של כ- 30 דונם. במרכז הכפר השתמר היטב מבנה בית כנסת גדול בעל מאפייני בנייה ייחודיים ואדריכלות מפוארת. בשנת 1884, ביקרו באתר לורנס אוליפנט וגוטליב שומאכר והם העלו את רשמייהם על הכתב. אוליפנט, שהיה ארכיאולוג חובב, סייר באזור בליווי שיחי' מקומי והוא תאר בכתביו את בית המעיין ואת חורבת המבנה הגדול (כיום ידוע כבית הכנסת). אוליפנט תיאר את האתר כבעל מאפיינים של ארכיטקטורה יהודית, בשל הדמיון שזיהה בינו לבין בית כנסת קדום אחר שהכיר. גוטליב שומאכר שהתלווה לאוליפנט בסיור זה, ונחשב לראשון חוקרי הגולן, היה מהנדס וארכאולוג, בן המושבה הטמפלרית בחיפה. הוא הגיע לגולן במטרה להכין סקר לקראת תכנון תוואי מסילת הרכבת מחיפה לדמשק.

בשנת 1905, חפרו לראשונה באתר ובאופן חלקי, היינריך קוהל וקרל ואצינגר, חוקרי בתי הכנסת הגליליים, את בית הכנסת באום אל קנאטיר. חפירה זו, שנמשכה כחמישה ימים, הניבה תכנית משורטטת ראשונה של בית הכנסת. במאה השנים שלאחר מכן שימשה תכנית זו את הבסיס למחקר של האתר. מבנה בית הכנסת נסקר שוב בידי אלעזר ליפא סוקניק בשנת 1932. בשנת 1967/8, מיד לאחר מלחמת ששת הימים, ביצעו קלר אפשטיין ושמריה גוטמן 'סקר החירום' בגולן במסגרתו סרקו גם את בית הכנסת. לאחר מכן שבו וסקרו אותו צבי אילן (1991), דן אורמן (1995) וצבי מעוז (1995).

בשנת 2003 החלו עבודות חדשניות של חפירה ושימור באתר. במסגרת פיתוח תיירותי של האתר התמקדו העבודות במבנה בית הכנסת (שטח B),

איור 1: השרטוט של קוהל ואצינגר, 1916
רישום שדה ותוכניות שחזור בית הכנסת

השרטוט של היינריך קוהל ואצינגר משנת 1905, התבצע לאחר חפירה קצרה וממוקדת אשר ארכה ימים ספורים בלבד. השרטוט, עליו התבסס המחקר במשך מאה השנים הבאות, התגלה באופן מפתיע כשגוי בחלקו. קביעת מיקומו של חץ הצפון לכיוון מזרח, במקום לכיוון צפון, גרר סדרה של טעויות. בתיאור החפירה בספרם הוצגה המבואה הדרומית בחזית בית הכנסת כמבואה מזרחית, והפתח המערבי תואר כפתח צדדי 4 בצד דרום.

למרות שבתוכנית השדה (איור 1 - שמאל) שרטטו קוהל ווצינגר את פתח הכניסה הדרומי במיקום הנכון, כאשר הוא מוסט מזרחה, בתוכנית הסכמתית (מימין) מיקמו אותו במרכז קיר החזית הדרומית ובהצעת שחזור קיר החזית הדרומי. באותו אופן מיקמו השניים במרכז גם את המבואה הדרומית על בסיסי שני עמודיה וגרם המדרגות שלה. החוקרים משערים, שמפאת הזמן הקצר שעמד לרשותם ובהיעדר אמצעים טכנולוגיים (הזמינים כיום), רשמו בשוגג על גבי השרטוט את חץ שאמור היה להיות מכון לצפון, לכיוון מזרח.

תיעוד אותנטי

בחפירות משנת 2003 נחשפה מבואה המשתרעת באופן א-סימטרי מהמרכז עד הקצה המזרחי של מבנה בית הכנסת, שהיו בה לפחות ארבעה עמודים. בשטח הפנימי של בית הכנסת ביצעו קוהל ווצינגר בדיקה מצומצמת וחשפו את חלקו של הסטילובט המערבי. מספר שאלות עולות מעבודתם: מדוע שרטטו בתוכנית השדה טור עמודים היקפי? האם מצאו אלמנטים נוספים בשטח אשר היוו אינדיקציה להשערה זו? האם ישנם ממצאים שלא תועדו בכתביהם? לפי ההשערות של החוקרים בשטח, ייתכן והיכרותם עם בתי כנסת אחרים השפיעה על ממצאי המחקר, ומידע ראשוני זה הוביל להנחות מסוימות למרות שבשטח לא היו ממצאים ממשיים שיכלו לאשש זאת. לנוכח העזרה הטכנית המעטה שלנו, הייתה העובדה שיכולנו לקבוע שהיה טור היקפי של עמודים בשלושה צדדים, כפי שאפשר למצוא במרבית המבנים האחרים. החפירה המודרנית בבית הכנסת השתמשה לראשונה באמצעים טכנולוגיים חדשניים, אובייקטיביים, מדויקים ומהימנים. כמובן שגם בחפירות עדכניות, ללא שימוש בסורק לייזר ומיפוי תלת ממד, היבט האותנטי והתיעוד הבלתי מושפע מגורמים שונים, הוא קריטי והכרחי לעבודת השימור והשיקום של אתר (איור 2).

סיכום

בית הכנסת באום אל קנאטיר הוא מבנה אדריכלי מרשים ברמת הגולן אשר נחקר ונסקר החל משנת 1884 ועד החפירות האחרונות שנערכו בו בשנת 2011. ניסיונות מיפוי האתר, טרם חפירתו וקימום האבנים, היה הכרחי לטובת הבנת המשמעות הלוגיסטית, המבנית, האדריכלית והביצוע הטכני של העבודה בשטח. עם זיהוי הטעות בדבר מיקומו השגוי של חץ הצפון בשרטוט, ערך צוות החפירה בשנת 2003 צילומים עדכניים, אותם השווה לשרטוטים הקדומים, ובהמשך בעזרת טכנולוגיות חדשניות ומיפוי תלת ממדי בקרן לייזר, בוצעה הדמיה מדויקת של האתר. בעזרת כלים אלו התאפשר למפות את האתר באופן מדויק, ולמקם במקום הנכון לא רק את האתר אלא כל אבן ופריט ארכיאולוגי באתר.

איור 2: הדמיית מחקר של המיפוי התלת ממדי, שלוש שכבות המפולת הראשונות של מבנה בית הכנסת

תיעוד מקדים של אתר הוא הבסיס לכל המחקר המשכי, כך בכל אתר היסטורי. האחריות מוטלת על כתפיהם של החוקרים והמשמרים. הם מחויבים לתעד באופן מקצועי ומהימן את הממצאים בשטח ולהציג אותם באופן ברור ונגיש לבאים אחריהם.

בית כנסת אום אל קנאטיר הוא מיוחד ומרשים. התיעוד שהתבצע בו במרוצת השנים עורר עניין רב בקרב חוקרים ובזכות פיענוח האתר והמידע שנאסף התבצעו במשך כמה עונות חפירה רצופות פעולות שימור. בזכות עבודת התיעוד שוקם בית הכנסת העתיק ברמת הגולן כמעט בשלמותו.

ביבליוגרפיה חלקית:

חיים בן דוד, אילנה גונן, יהושע דריי 'אום אל קנאטיר עונת חפירות ראשונה'. קדמוניות 132 (2006) עמ' 111-110. Kohl, H. and Watzinger, C. Antike, Synagogen in Galilaea. Leipzig, (1916) pp 125-134. תורגם מגרמנית על ידי פרופ' רוני רייך, אוניברסיטת חיפה. מקורות מקוונים: דריי, י. פרויקט נוכחי אום אל קנאטיר.

יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון

קישור לעיתון בכתובת האתר: www.shimur.org

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת:

revital@shimur.org.il | ריטל טל' 03-5086625

מערכת העיתון:

ד"ר אסתי ינקלביץ, אורי בן ציוני, יעקב שורר, ד"ר שלי אן-פלג

כתובת המערכת:

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משטרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי 3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך כ- 1200 מילים ניתן לשלוח למערכת estian@gmail.com

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ

עריכה לשונית: אלינור רדאי בן שאול

עריכה גרפית והדפסה: י.ט.כ. תעשיות דפוס בע"מ מגדל העמק 04-6540243